

İçindekiler Tablosu

Giriş	2
Orhon Kitabeleri (I ve II)	8
I ve II.'nin Tercümesi	11
Şark Cephesi (I E ve II E)	12
Şimal Cephesi (I N)	14
Tonyuquq Kitabesi	16
Tonyuquq Kitabesinin Tercümesi	17
Dipnotlar	21

Prof. Dr. Wilhelm THOMSEN

MOĞOLİSTANDAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

Giriş

En eski zamanlardan beri Türk namı altında toptan zikrettiğimiz büyük kavim Orta Asyanın geniş sahalarına yayılmış bulunuyordu ve bu pek engin ülke içerisinde birbirleriyle pek hafif ve pek çok değişen rabitalarla bağlı bir yığın müteferrik kabileler halinde, bilhassa göçebe olarak yaşıyordu.

(Türkçede "Türk" yahut "türük" şeklinde olup aslında şüphesiz "güç, kuvvet" manasına gelen ve galiba ilk önce kabilelerden birine veyahut daha ziyade bir hükümdar nesline verilmiş olan) bu Türk isminin muzaf olduğu kavim hakkında ilk defa olarak ancak milâdın 6'ncı asrı ortalarında haber alabiliyoruz. O zamanlar bunlar, eski ve zengin eserleri Orta Asya kadim tarihinin bilinmesi için emsalsiz derecede ehemmiyeti haiz olan Çinlilerin JouJan dedikleri yahut sonraları JuanJuan dedikleri ve ihtimale göre Bizans müelliflerinden "Teofilâktos Simokatta"nın kitabında Avarlar (ki Avrupa'daki "sahte Avarlar"a mukabil "halis Avar"lardır) namını alan o zamanın kudretli bir kavminin hakimiyeti altında bulunuyorlardı.

546'da JuanJuanlar Çinlilerin T'iele tesmiye ettikleri büyük bir şimal Türk kabileleri müttehidesi tarafından hücumla maruz kaldılar. Bu T'iele kabilelerinin taaruzunu reisleri "T'umen" kumandasında defedenler Türklerdi. Bu muvaffakiyet neş'esiyle Türkler bu defa JuanJuanlar aleyhine döndüler, 552'de bunları mağlûp ettiler, T'umen (galiba kitabelerin "Bumın" dediği zat, bakınız: Tc. S. 17 ve müteakıp) bu suretle Türk devletini kurarak İl Kağan (Türkçe El Kagan¹ biraz aşağıya bakınız) unvanını almıştır. Kendisiyle beraber ve hükmü altında küçük kardeşi Çinlilerce "ŞeTieMi" (=Türkçe "İstemi") bulunuyordu. Bu da bilhassa garp Türklerinin reisi ve hanedanlarının ilk cediti idi (bakınız: Tc. aynı yerde).

Şark (veya şimal) Türklerinin merkezi ve kağanlarının makarrı o zamanlar, Çin menbalarına göre, Tukin (yahut Yütükiün) Dağı olup, bunun nerede olduğu belli değildir. Ancak sonradan Utekien (=Türkçe Ötüken) denilenin aynı olduğunu farzedebiliriz ki bu da elyevm şimali Moğolistan'da Orhon Nehri mıntıkası yakınındaki büyük Hangay sıra dağlarının bir kısmı olsa gerekir.

Garp Türklerinin yeri ise İli Vadisi'yle etrafındaki havali idi. Bu sonrakiler on kabileye (yahut her biri beş kabileye ayrılmış iki şubeye) ayrılmıştı ki bunlardan, hiç olmazsa sonraları Türgiş kabilesi en mühimleri bulunuyordu; onun için bunlara adet üzere gerek Türkçe gerek Çinçe olsun sadece "On kabile" veya kelimenin asıl manasına göre "On oq" deniliyordu (Türkçe On oq bakınız: Tc. 417). T'umen Kağan daha 552'de ölmüş ve yerine sıra ile üç oğlu geçmişti. Çinliler bunlara k'olo (+553), Muhan veya Mukan (553-572) ve T'opo (572-581) isimlerini veriyorlar. Bunların içinde ve bütün Türk kağanları arasında en meşhuru olan Muhan (Mukan) büyük bir fatih olup hükümdarlığı zamanında Türk Ülkesi bilhassa kendisiyle amcası İstemi yahut ŞeTieMi (575 sonlarında veya 576 başlarında ölmüştür) lisanlarını bilmediğimiz Eftalit denilen başka bir büyük kavmi mağlûp ettikleri vakit, vüs'at ve itibarının en yüksek derecesine varmıştı.

Artık bu zamandan itibaren garpta Soğdiyana üzerinden Ceyhun'a (Türkçe Yençü Ügüz "inci ırmak" boyuna) ve bugünkü Semerkand ile Belh arasında olup eski zamanlardan beri meşhur bir geçit olan Demirkapı'ya (Türkçe Temir qapığ) kadar (ki burada Türkler Acemlerle karşılaşmışlardır.) şarktan da bugünkü Mançorya'ya kadar yayılıyordu (Kitabelerdeki qadırgan "dağları belki de bugünkü" "Hingan" dağlarıdır).

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

Daha o vakıtlar kağanları daha eski bir sülâleden olan şark Türkleri birinci mevki almışlardı ve kağanları bütün Türklerin en yüksek reisi sayılıyordu; veyahut öyle sayılmak talep ve iddiasında idi. Fakat hakikatte İstemi bile hemen hemen müstakil bir vaziyet alıyor ve meselâ muhtariyete malik bir kağan sıfatıyla, Bizans imparatorluğu'yla, ilk önce ipek ticareti dolayısıyla, münasebata girişiyordu. Bu ticaret daha evvel Eftalitler tarafından yapılmakta iken şimdi Türkler bunu kendilerine çekmek istiyorlar, diğer taraftan Rumlar'da bu işte İrani aradan çıkarmak arzusunda bulunuyorlardı. İstemi, 568'de bir elçi hey'eti göndermiş, Bunlar da bunu Zemarhos idaesinde bir hey'et izamı suretiyle mukabele de bulunmuşlardır. Bu münasebet ve rabıtalara 576 ve 598 senelerinde tekrar ve tecdit edilmiştir.

Bu hadiseler Menandros Protektor ve Teofilas Simokatta gibi Bizans müelliflerinin kitaplarında çok merak verici, fakat bazı noktalarda yanlış anlaşılmalı bir takım tasvirata meydan vemiştir. Bunlarda görülüyor ki Türkler epeyce yüksek bir medeniyet seviyesinde bulunuyorlardı. Meselâ Zemarhos, bir at tarafından çekilebilen iki tekerlikli altın taht üzerinde oturmuş bulunan kağan tarafından kabul olunuyor. Çadırın cidarlarına en güzel renklerle bezenmiş ipek örtüler kaplanmıştı. Başka bir defa kağan kendisini yatak ve sair eşyası tamamen altından bir daire içinde kabul ediyor; keza daha başka bir defa bir altın tavusun taşıdığı baştan başa yaldızlı bir yatak veya sedir görülüyor. Menandros'un 568'de tamamen tavzih edilememiş olan Dizabulos (veya buna benzer bir isimle) tevsim ettiği kağan ancak İstemi olabilir; Teofilâktos'ta ise Stembis Kağan ismini buluyoruz.

Her ne kadar ilk otuz sene zarfında garp Türklerinin şark Türklerine tabiiyeti kabul ettikleri söylenebilirse de herhalde İstemi'nin oğlu ve halefi "Tardu" (Çince Ta'au) zamanında, şark hükümdarı T'oPo'nun 581'de ölümü üzerine Türk ülkesinin iki kısmı arasındaki rabıta çözülüyor. Bu tarihten itibaren şark Türklerinin eski ülkenin şark ve şimali şark, garp Türklerinin ise garp kısmını ihtiva eden ve her biri kendi kağanına malik olan iki müstakil ve rakip devlet veya kabileler müttehidesinin mevzuu bahsaldoğu şüphesizdir. Fakat aralarındaki hudut mütemadiyen belirsiz ve mütehavvil kalmıştır. Çünkü qarluklar gibi komşu kabileler mecburî veya ihtiyari olarak bazan bir tarafa bazan öteki tarafa iltihak ediyor, bazan da bilâkis istiklâllerini elde ediyor veyahut Çinlilere tâbi oluyorlardı.

Türklerin, muttasıl icra ettikleri akınlar dolayısıyla, kendilerine pek tacizkâr bir komşu oldukları Çinliler (Türkçe'de "Tabgaç". bakınız: IOD; 6), daha ilk Kağanlar zamanında bunların aralarına nifak serpmek için ellerinden geleni yapmaktan geri durmuyorlardı ve büyük diplomat kiyasetiyle bu iki devlet arasındaki gerginliği devam ettirmek veyahut iki tarafın birinde veya diğerinde dahilî tefrika uyandırmak için ateşi üflemede devam ediyorlardı. Bunun için iki taraftan bazan berikini bazan ötekini ve en çoğu iktidarsız bir takım saltanat davacılarından bir defa birini, başka bir defa diğerini tutuyor ve bunları kuvvetli veya zaif buldukları zamana göre ya doğrudan doğruya silâh kuvvetiyle veya bilhassa ipek gibi kıymetli eşya veyahut buğday gibi havayiç göndermek suretiyle kendilerinden uzak tutmayı biliyorlardı.

Bundan sonra geçen yarım asır zarfındaki Türk tarihinin tafsilâtı dahilî münazaaları, mütemadiyen değişen Kağanları, Çinlilerle veya kendi kabiledaşlarıyla olan mücadeleleri ve yahut Çinlilerin bunlara karşı olan entirikaları üzerinde ısrara lüzum yoktur. Şu kadarî kâfidir ki, 630 senesinde, şimal Türk kabilelerinden biri isyan ediyor, tedip edilemiyor, bu kabile Çinliler nezdinde yardım ve himaye görüyor ve Çinlilerin "Kiel" dedikleri Şark Türk

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

kağanı bunlar tarafından mağlûp ve esir edilerek halkının büyük kısmıyla Çin'e sevk olunuyor. Bu suretle şark Türk ülkesi dağılarak parçalanıyor, arazisi Çinlilerin bir eyaleti olarak o suretle idare ediliyor ve birçok Türk kütleri Çin dahilinde öteye beriye yerleştirilerek orda tavattun ediyorlar. Bundan biraz daha sonra, 659'da garp Türk ülkesi de muhtelif aksamı Çinliler tarafından birer birer ve tedricen ele geçirilmek suretiyle sukut ediyor.

Bu suretle hicret eden Türklerden büyük bir kısmı şüphesiz Çin'de kendilerini pek rahat hissediyorlardı, çünkü burada hayat memleketlerinde olduğundan çok daha kolaydı. Fakat gerek bunların aralarında bulunan ve gerek eski yurtlarında kalmış olan diğer kısım Türkler de millî duygu ve eski büyüklüğe ait hatıra yaşıyor. Yeniden bir Türk hanı bulmak için yapılan birkaç tecrübe kısmen Türklerin kendi gevşekliklerinden, kısmen de sadece Çinlilerin hakimiyeti altında han unvanını haiz tek bir kabile reisiyle iktifa etmek istemediklerinden muvaffakiyetsizliğe uğruyor.

Lâkin nihayet, takriben 680-682 senelerinde eski hanedanın ahfadından olup vaktiyle "şad" unvanını taşımış olduğu zannolunabilen birisi şark Türklerinin büyük bir kısmını Çinlilerden müstakil bir vahdet halinde toplayıp kağan sıfatıyla hükümdarlık kazanmağa muvaffak olabiliyor, bunun üzerine merkezleri vaktiyle, kısa bir zaman için kitabelerde "Çuğay" ve "Qaraqum" denilen ve ihtimale göre "Hangay" sıra dağlarının cenup sırtlarında kâin bir yer iken, yukarıda ismi geçen Ötüken sıra dağları oluyor. Çinliler bu Kağana Ku(t)tulu(k) (Türkçesi "Qutluğ" yani kutlu demektir ki şüphesiz asıl Türk ismidir) ismini veriyorlar.

Türk membaları ise kendisini yalnız hükûmet ismi olan "Elteriş Kağan" (şüphesiz=El derme, toplama Kağanı demektir.)² suretinde zikrediyorlar. Bir sıra muvaffakiyetli muharebeler ve ihatalı teşkilât ve icraattan sonra daha 690 ve 692 aralarında, ihtimal ki 691'de ölüyor.

Ölümünde kendisinin iki oğlu da tamamen genç altı veya sekiz (yedi?) yaşlarında oldukları için kardeşi kendi namına olarak hükümeti tesellüm ediyor. Çinliler buna Meç'uo (Meç'üe) ismini veriyorlar; Türkçe hükümet ismi "Qap(a)ğan Kağan'dır.

Bu pek cerbezeli bir adam ve kudretli bir muharip olup olanca kuvvetiyle Türk ülkesini bütün eski genişliğiyle İran'a kadar yeniden kurmağa gayret ediyor ve takriben aynı zamanda Çinlilerin hâkimiyetinden çıkmış olan garp Türkleri üzerine de hakimiyet iddiasında bulunuyor. Fakat aynı zamanda pek haşin ve zalim bir hükümdar olup gitgide kendisi aleyhine derin bir nefret uyandırıyor. Bundan dolayı kendisinin doğrudan doğruya tebaası olanların oldukça büyük bir kısmı Çinlilere tâbi olarak Çin'e hicret etmiş oldukları gibi ki burada pek de iyi bir muamele görmemiş ve büyük bir kısmı mahvolmuştur nihayet 716'da da Meç'uo asi bir kabile tarafından katledilmiştir. Meç'uo daha hayatta iken iki oğluna kağan unvanını bahşetmiş ve bunları yahut bunlardan birini kendisine halef tayin eylemiştir (Bakınız: Tc. 97 müteakip). Lâkin Qutluğ'un büyük oğlu, ki Çinlilerin Me(k)kilien dedikleri Bige Kağan "hakim kağan" (Çince mükabili Pı(t)kia kohan) nam unvanıyla Tanrı tek Tanrı'da bolmuş Tür(ü)k Bilge Kağan yani "Tanrı'ya benzer gökte doğmuş hakim hakan" derhal hükümeti ele almıştır. Daha on dört yaşında amcası tarafından yüksek "Şad" rütbesini almış ve bundan dolayı Çin vekayinamelerinde ekseriya "küçük Şad" denilen bu zat, amcasının bütün ailesini ve en yakın taraftarlarını içlerinde pek azı müstesna olmak üzere öldürmüş olan küçük kardaşı Kül tigin (Költigin) (-'Prens Kül") tarafından bu hususta muavenet görmüştür. Bu müstesnalar arasında

MOĞOLİSTANDAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

Elteriş ve Qap(a)ğan zamanlarında mühim roller oynamış olup Bilge Kağan'ın kayınpederi ve ümrünün son senelerinde aynı zamanda müşaviri bulunmuş olan devlet adamı Tonyukuk (Tonıyuquq) bilhassa zikrolunmak lazım gelir. Bige Kağan amcasından çok daha halim bir seciyyeye malikti ve görüldüğüne nazaran, iyi bir hükümdardı. Zamanında "El"den ayrılıp Çin'e hicret etmiş olan Türklerin bir çoğu meyas bir halde yurtlarına dönmüşlerdir ve Çin'le dostane bir münasebet tesis ve idame edilmiştir. Gerek hükümet ve gerek harp işlerinde yukarıda zikri geçen ve kendisinden bir yaş küçük olan ve ağabeyinden daha kuvvetli bir seciyyeye malik görünen, kardaşı Kül tigin kendisine esaslı bir istinatgâh olmuştur.

Buna binaen Kül tigin 731'de öldüğü zaman bu kendisi için büyük ve elim bir ziyâ olmuştur. Hatırası gerek kağan ve gerek Çin imparatoru tarafından, namına mufassal bir kitabeyi havi büyük ve heybetli bir abide dikilmek suretiyle tebci edilmiştir. Bu abide zamanımızda keşfolunmuş olup bundan aşağıda bahsedeceğiz.

Bundan birkaç sene sonra, 734 sonbaharında, hakan da tam uzun seneler istihsalı için gayretle çalıştığı bir arzusunun yani bir Çin prensesi ile evlenmek hususundaki emelinin is'afı vadini Çin imparatorundan almışken, vezirlerinden biri tarafından zehirlenmek suretiyle ölmüştür.

Kendisi için kısmen oğlu ve halefi olup Çinlilerce Yyen (ki tam Türkçe unvanı "Tanrı tek tanrı yaratmış Tür(ü)k Bige Kağan: Tanrıya benzer gökten tayin edilmiş Türk hakim hakani"dır) ve kısmen Çin imparatoru tarafından tıpkı Kül tigin olduğu gibi büyük ve muhteşem bir abide dikilmiştir. Bu da yakınlarda keşfedilmişse de haylice harap olmuştur.

Türk ülkesi kendisinin vefatından sonra ancak daha on sene kadar kalabilmiştir. İhtimal Uygur an'asıl bundan pek uzak olmayan bir zamanda merkezleri Türklerinkinin şimal taraflarında bulunan bir takım kabileler üzerine hâkim olmuş bir hanedanın ismi olsa gerektir. Bu kabilelerin birçoğu bu sıralarda kitabelerde Oğuz namını alan diğer büyük bir Türk kabileler müttehidesiyle pek yakın bir münasebette olup, belkide tamamen onlara merbut bulunuyorlardı. "Oğuz" pek eski bir kabile ismi olup, pek eski zamanlardaki mahiyeti tespit edilmiyor. Fakat sonradan Türk lisanı sahasında birçok noktalarda kısmen asıl şekli olan Oğuz, kısmen Uz, nihayet kısmen de bugünkü Rusya'nın şarkında kâin ve lisanları adi Z yerine R arz etmek gibi bir hususiyeti haiz olan (meselâ: Onogur=onoğuz gibi³ kabilelere ait mürekkep isimlerde) Oğur şeklinde görülüyor.

Bu Oğuzlar ilk önce Türklerin üstün hâkimiyetleri altında bulunmuşlar, hatta yeni ülkenin tesisinden sonra da Türk hakanları bunlar üzerindeki üstün hakimiyetlerini iddia etmişler gibi görünüyor. Fakat bu münasebet herhalde pek gevşekti ve hiç de dostane değildi. O suretle ki mütemediyen aradaki münazea ve isyanlardan bahsediliyor.

Sonraları gittikçe daha fazla Uygurlar ve bunların hâkim sülâlesi kudret kazanıyorlar, bu defa da Türk ülkesini bunlar yıkıyor ve Orta Asya'nın büyük bir kısmındaki Türkler üzerinde nihayet hakimiyetlerini kuruyorlar.

Türklerin siyasî ve içtimaî teşkilâtlarına gelince; şurasını hatırlatmalıyız ki bir Türk veya Uygur ülkesinden (Türkçe EL) bahsettiğimiz zaman bu bir Avrupa ülkesiyle karıştırılmamalıdır. Bu hakikatte birçok veya birkaç göçebe kabilelerinin gevşek ve sık sık değişen bir hey'etinden ibarettir ki aşağı yukarı "imparator" unvanına tekabül eden

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

“Kağan” unvanını haiz bir reis tarafından idare edilir; bunun baş (?) zevcesine katun (qatun) denilir. Bunun yanında biraz farklı diğeri bir “han” (Qan) unvanına rasgelinir ki bu bilhassa Tonyuquq” kitabesiyle Yenisey kitabelerinden vazıhan anlaşıldığı veçhile müstakil bir el teşkil etmiyen tek bir kabile veya kavmin reisi. Bu gibi hükümdar mevkiinde bulunan daha başka hususî tabirlere şurada burada rasgelinmektedir, meselâ Uluğkerin, katibe IE 34, yahut Iduq qut “mübarek saadet”, kudsiyet penah, II E 25 (daha sonraki şekilde ıdıqut).

Kağanın vazifesi tabiiyeti altındaki kabileleri toplu bir halde tutmak, bunları mümkün olduğu kadar çoğaltmak, bunların birbirleriyle ve umum heyete karşı olan münasebetlerini tanzim etmek, taarruz ve müdafaalarda başkumandan rolünü almak ve nihayet millete iş bulmak ve bunlara mümkün olduğu kadar zengin varidat temin etmekten ibarettir.

Âdet üzere bunun için kullanılan vasıtalar, meselâ Çinliler gibi, komşu milletler üzerine akınlar icra etmek, yahut bu gibi baskınlardan korkmaları için haraç istemek idi.

İçtimaî münasebetleri umumiyet itibarıyla herhalde zedegân yani “beg”lerle (Osmanlıcada bey) adi halkı kat’iyen ayıran tam bir aristokrasi esasına müstenittir denilebilir. Bunun yanında Türklerin bir sıra yüksek memurlar (buyruq) için hususî rütbe unvanları vardı: meselâ “tigin”, kağan sülâlesinden bir prenştir. Ondan sonra en yüksek memurlar “yabgu” ve “şad”lardır ki bunlar iki veya ikişer tane olup birisi elin şarkındaki “Töliş”ler, diğeri garbındaki “Tarduş”lar⁴ nezdindeydi. Bundan başka bir de yeniden inkiyat altına alınmış kabileler üzerine hâkim ve vali mevkiinde bulunan ikişer “eltebir” ile “apa”, “targan”, “çur”, “tudun” vesaire unvanlar daha vardır. Sengün “ceneral” (Çince tsiangkiün), “tutuq” vesaire gibi Çince unvanlara da tesadüf ediliyor.

Türklerin dini en esaslı noktalarında bugün bilhassa Altay Dağları’nda bulunan henüz putperest birkaç şimal Türk kabilesiyle bunlara komşu bazı kavimlerde görülen Şamanlık idi.⁵ Bunların nazarında dünya bir takım tabakalardan müteşekkildir. Yukarıda on yedi kat gök, ışık âlemini; aşağıda yedi veya dokuz kat da cehennemi, karanlık âlemini teşkil eder. İkisinin arasında yeryüzü bulunur ki bunun üzerinde insanlar yaşar. Göğü, yeri, bütün içindeki mahlûkatıyla yaratan ve bütün dünyayı idare eden Ulu varlık göğün en yüksek tabakasında sakindir (tenrı, hem gök hem Allah manasındadır). Göğün sair tabakalarında bir sıra iyi mahlûklar veya İlâhlar oturur; bunlar arasında kitabelerde mükerreren “Umay” ismine rasgelinir ki bugün de bilhassa çocuklar için rahmetkâr olan bir İlâhe’dir (saadet İlâhesi?). Burada en yüksek katlardan birinde cennet bulunur ki burada ölmüşlerin ruhları Allahlarla bunların yer yüzünde kalan taallûkatı arasında şefaathı sıfatıyla dururlar. Yer altındaki tabakalarda da aynı suretle bir takım fena mahlûklar bulunur ki bunların insanlara zararları dokunur. İnsanların kötülükleri de öldükten sonra buraya gelirler. Nihayet meskûn yerde bir sıra hayırlı ruhlarla teşhis edilmiştir ki bunlara “Yersub” (bugün Yersu) denilir.

Bunların yerleri ya yüksek dağlar veya nehir membalarıdır ki bunların her ikisine de Türkçe “baş” denilir. Onun için bu gibi yerler çok kere Iduq “mübarek” sıfatıyla zikredilir. Kezalik meselâ sarp bir geçit veya tehlikeli bir ırmak geçileceği zaman mahallin İlâhına, bunun lûtf ve rahmetini celp için, dua ve şükranlarla kurbanlar kesilir. İnsanlar doğrudan doğruya göktekilere müracaat edemezler. Bunu ancak cennetteki ataları vasıtasıyla yapabilirler. Fakat herkes bunlara aynı derecede irtibat hasıl edemez. Buna da ancak şamanlar ehil olabilir.

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

Gömme âdetleri için Çin tarihleri aşağıdaki tafsilâtı veriyorlar. Fakat şüphesizdir ki bunlar bilhassa kibar kimselere mahsus olsa gerektir. Bununla beraber bunlar kitabelerden istihraç edebildiğimiz hususta pek iyi tetabuk edebiliyor.

Bir kimse ölünce cesedi çadırının içinde yere yatırılır. Bütün akrabaları birer koyun ve at kurban ederler. Bunlar çadırın dışında yerlere serpilir. Sonra hepsi atlar üzerinde feryatlar kopararak çadırın etrafını yedi defa devrederler ve çadırın kapısına her gelişte yüzlerini bıçaklarla yaralarlar. O suretle ki kanlarının göz yaşlarıyla birlikte aktığı görülür. Bunun üzerine gömme için uğurlu bir gün tayin edilir. Bir kimse ilkbaharda veya yazın ölmüşse bu takdirde ağaçlardan yapraklar dökülünceye kadar; sonbahar veya kışın ölmüşse bir defa yapraklar yeşerinceye kadar beklenir. Evvelâ müteveffanın atı yakılır ve külü kullandığı diğer eşya ile birlikte cenazeye beraber gömülür. Bunun üzerine bir laht kazılır, asıl defin günü müteallikatı türlü türlü kurban hediyeleri getirirler. Tekrar mezarın etrafını atlarla devrederler. Ölümü akibinde yapıldığı gibi yüzlerini yaralarlar. Definden sonra mezarına hayatta iken öldürdüğü düşmanların sayısınca taş dikilir (Türkçe "balbal" denilen bu taşlar olsa gerektir).

Türklerin Çinlilerle yakından temasa gelmezden evvel kat'î bir takvimleri yoktu ve dört mevsimden başka hemen hiç bir zaman taksimini bilmiyorlardı. Fakat Çin medeniyet dairesinin nüfuzu altına girince, ne vakit olduğu belli değil, Çinlilerin takvimini almışlardır. Çinlilerce sene kamerî sene olup tabîî bir surette her biri 29 veya 30 günden mürekkep ve yeni ay ile başlayan 12 aydan yani cem'an 354 veya 355 günden ibarettir. Her iki veya üç senede bir (19 sene zarfında yedi defa) muayyen Hey'i kaidelere tevfikan araya bir kebise ayı ilhak edilir. Aylar, adetlerle (tertibi adetler) gösterilir. Senenin ilk ayı, içinde Güneş'in hut burcuna dahil olduğu aydır ki 21. kânunisani ile 20 şubat arasındadır. Bütün bunlarda Türkler, kabul olunmak icap eder ki, tamamen Çinlilere uymuşlardır. Her seni Çinliler tarafından kısmen tahtındaki imparatorun cülûsundan itibaren şu kadarıncı sene olmak üzere, kısmen daima tekerrür eden ve 60 seneden mürekkep gayet eski bir takvim devresi dahilindeki mevkiine göre, nihayet kısmen de eski zamanlarda gene bunun gibi 12 senelik bir devreye nazaran tayin ve irae edilir. Bu son tarz evvelce bütün Şarki ve Orta Asya'ya yayılmış idiyse de bugün hemen her tarafta tamamen istimalden çıkmıştır. Eski Türkler tarafından da kabul ve istimal edilmiş olan ve birkaç kere Orhon kitabelerinde rasgelenen bu tarz takvimde seneler bir sıra hayvan isimleriyle işaret edilir, şöyle ki: 1. sıçan; 2. öküz; 3. kaplan; 4. tavşan; 5. ejder; 6. yılan; 7. at; 8. koyun; 9. maymun; 10. tavuk; 11. köpek; 12. domuz. Bu on iki ayın her birinden biri daima tekerrür ettiği, meselâ ilk sıçan ayı bizim hesaba göre4, 16, 28,676, 688, 700, 712, 724, 736,1900, 1912, 1924 (=12 n+4) olacağı gibi, mevzubahs devrelerin sıra numaraları kat'iyyen gösterilmediği için bu tarz son derece nisbîdir ve meselâ "bu sene basılmıştır" sözünden fazla bir şey ifade etmez. Meselâ "Kül tigin" koyun ayında doğmuş ve maymun ayında defnedilmiş olduğu söylendiği zaman bu bizim işimize pek de yaramaz. Filvaki ancak aynı ayda, üzerindeki Çince kitabe ve daha başka Çin tarihi membalarının verdiği kat'i zaman tayinleri iledir ki, bunun bizim takvimimize göre 731 ve 732 tarihlerinde vukubulduğunu ve bu iki seneye nazaran bilhesap hakikaten bunların koyun yılı (=12 n1) ve maymun yılı (=12 n) olduğunu anlayabiliyoruz.

Fakat her iki büyük Orhon kitabesinde en mutata tarz herhangi bir vak'a senesinin, müteveffanın o vak'a senesi malik olduğu yaşıyla iraesidir. Sadece bundan bizim hesabımıza göre mevzubahs tarihi bilhesap kat'iyyen tayin etmek tabîî mümkün olamaz. Zira yaş tayinindeki bazı hatalardan sarfı nazar bu verilen malûmatın neye müstenit olduğunu kestiremeyiz, bhusus ki irae tarzı şeklen biraz tahavvül de edebildiği halde

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

biz bu aradaki mana farkını tayin edimiyoruz. Meselâ muayyen bir ifade acaba mevzubahs yaşı ikmal mi ettiğini, yoksa o hey'i sene zarfında o yaşa girmiş mi bulunacağını gösteriyor? Şu kadar var ki Çin membalarında gördüğümüz zaman tayinlerine nazaran Kül tigin için bilhesap kabulü lâzımgelen doğum senesinden ziyade 685 ve Bige Kağan için de 684 senesinden hareket etmemiz lâzımgelecektir gibi görünüyor: Meselenin mahiyetini daha ziyade karıştıran bir şey varsa o da meselâ bazı seneler miktarının itası tarzında hiç olmazsa bazı bazı Türklerin gerek iptida ve gerek ikmal senelerini birlikte hesap ettiklerini gösterir gibi olan emarelerdir. Meselâ Bige Kağan Kitabesi'nde, II S9, kendisinden bahsettiği fıkrada "19 sene şad, 19 sene kağan idim" diyor. Halbuki biliyoruz ki kendisi 734 senesinin sekizinci ayında (Eylülünde) ölmüş ve 22 temmuz 716'da ölen amcasından sonra kağan olmuştur. Şu halde diyebiliriz ki 18 sene (716-734) hükûmet sürmüş ve kezalik 18 sene, anlaşılan, 698-716 "Şad" bulunmuştur.

Burada şu noktayı da ilâve etmek gerekir ki, Türkler için dört cihetin en mühimi şark olup daima bu tarafa doğru teveccüh ediyorlardı; onun içindir ki şark "ön", garp "arka", cenup "sağ", şimal de "sol" diye gösterilir ve kağanın tahtı da daima şarka, gün doğusuna mukabil gelecek surette yerleştirilir.

Burada Moğolistan ve Yenisey'in yukarı mecrasında bulunan eski Türkçe kitabelere ait umumî malûmat vermenin sırası değildir. Bu kitabelerin nerelerde bulunduğu, kopyelerinin nasıl alındığı ve bunlarda kullanılan hususî bir nevi "Rünik" yazının nasıl hallolunduğu ve menşei mes'eleleri hakkında müellifin DIOI ile gösterdiğimiz eseriyle, Donner'in: (L'alphabet Runiforme Turc IOD, 7 ve müteakıp ve keza: Remarques sur l'orgine de l'alphabet. IOD, 44 müteakıp) unvanlı mekalelerini müracaatgâh olarak gösterebiliriz.

Bu kitabelerin büyük bir kısmı ve bilhassa şimaligarbî Moğolistan'la cenubî Sibiryâ'da bulunanları meçhul kimselere ait irili ufaklı mezar kitabeleridir. Yalnız şimalişarkî Moğolistan'dadır ki birbiri ardınca mühim tarihî alâkayı haiz uzunca kitabeleri havi altı tane büyükçe abide bulunmuştur.

Bu abidelerden hiçbiri zamanın tahribiyle bozulmamış bir halde olarak elde edilmemiştir. Bilhassa bunlardan üçü ki içinden ikisi Uygurlara aittir, zaman veya insan eliyle o kadar taribata uğramıştır ki bunların tutamaklı bir tercümesi mümkün değildir. Buna mukabil burada nispeten iyi bir surette mahfuz kalmış olan ve tarihi nokta inazardan da hiç şüphesiz en mühimleri olan üç abidenin Danimarka lisanında tercümesini vermek arzusundayım. Çünkü bir defa bunlardan hiç biri şimdiye kadar Danimarka lisanına tercüme edilmemiş olduğu gibi evvelce Fransızca tercümelerin neşretmiş olduğum⁶ diğer ikisinin de bazı teferruatını şimdi daha iyi anladığımı zannediyorum. Üçüncü kitabe ise o zamandan sonra keşfedilmiştir. Tercümeleri mümkün olduğu kadar anlaşılır bir hale koymağa, diğer taraftan da lisanlar arasındaki büyük farkın müsaade ettiği nispete aslına yaklaştırmaya çalıştım. Muhtevasına gelince, Türklerin umumî tarihi ve medenî ahvalleri hakkında methalde yaptığımız icmal bunu anlamaya kifayet eder ümidindeyim. Şark kelime ve isimleri ve saire gibi muhtelif teferruat hakkında da makalenin sonundaki kelimeler cetveline müracaatı tavsiye ederim.

Orhon Kitabeleri (I ve II)

Bundan otuz seneyi mütecaviz bir zaman evvel Orhon nehrinin eski mecrası ve Koşo

MOĞOLİSTANDAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

Tsaydam dahilî gölü civarında (takriben 47.50 arzı şimaliyele Greenw. Hattına nazaran 102.50 tuli şarkî arasında) birbirlerinden 1 km mesafede kâin iki büyük eski kitabe keşfedilmiştir ki bunlar asırlardan beri, orada unutulmuş bir halde, Avrupa âlimleri için hemen tamamen meçhul kalmıştı (bakınız: DIOI, 285 ve müteakıp). Bunların tarifi için en iyi bir surette mahfuz kalmış olan I.'sini esas ittihaz edebiliriz. Bunu bizim takvime nazaran 732 senesinde kahraman Türk Prensi Kültigin şerefine dikilmiş bir abide olduğu tebeyyün etmiştir. Bu abide büyük, itinakârane yontulmuş, dört cepheli ve yukarıya doğru biraz daha inceleşen, bir nevi kireç taşı yahut fena, gayrısaf mermerden masnu olup 3,75 metre irtifaındadır: İki cephesi geniş, aşağıdan 1,32, yukarıdan 1,22 metre olup aslen şark ve garp istikametine meteveccih bulunuyordu. Diğer ikisi ise cenup ve şimal cepheleri olup, dar ve 4446 santimetre arzındadır. Bu cephelerden her birini beynelmilel kabul edilmiş olan (İngilizce) dört cihet işaretleri (S, E, N, W) ile gösteriyoruz. Abide en yukarı tarafından iki dar cephe arasında, biraz kaba bir surette iki ejder gibi bir şekil gösteren yüksek bir kemerle nihayet bulmaktadır. Bunların etrafından geniş cephelerin her biri üzerinden birer tane ufak ve yukarı tarafı sivrileşen, binaenaleyh beş dıllılı olan kitabe levhası bulunur. En aşağıdan da bütün taş bir kaplumbağa şeklini gösteren kaide içinde münasip bir derinliğe yerleştirilmiş uzun ve sağlam bir gövdeyle nihayet buluyor. Abide bütün şekliyle o zamanki Çin abidelerine tevafuk etmekte olduğu gibi gerek taşın yontulması ve gerek şüphesiz kitabenin oyulması keyfiyeti Çinli ameleler tarafından icra edilmiş görünmektedir.

Taşın her yanı takriben 2,33 metre yüksekliğinde bulunan kitabelerle tamamen örtülmüş bir haldedir. Garp cephesi büyük bir Çince kitabeyi havi olup (bakınız: DIOI. 286, 291, 296 ve E. H. Parker, IOD. 212 müteakıp), bizzat Çin imparatoru tarafından kaleme alınmış ve milâdın 732'nci senesi Ağustos 1'ine tekabül eden Çince bir tarihi havi bulunmuştur (IOD. 173 müteakıp).

Yukarda zikrettiğimiz beş dıllılı levha üzerindeki Çince yazı da buna aittir. Diğer üç cephesi temamlile "rûnik" yazıya benzeyen bir elifbe ile yazılmış olup Türkçe kitabelerle mesturdur; (E) şark cephesi 40 ve diğer iki cephe (S ve N) cenup ve şimal cepheleri 13 şakulî satırı havidir. N ile E, S ile E ve S ile W cepheleri arasındaki dıllılarla, W üzerindeki Çince kitabenin yanında ayrıca birtakım daha ufakça yazılar bulunmaktadır. E üzerindeki satır da yalnız tek bir alâmeti, kağan işaretini haizdir. Besbelli en evvel oyulmuş olan cenup cephesi kitabesi (IOD, 87 müteakıp) tam bir kül teşkil etmektedir. Bu Kağan'ın, kendisine sadık kalmaları için tenbihleri ve Çinlilere kendilerini kaptırmamaları için tahzirleri ihtiva eden bir cülûs nutku şeklindedir.

Bu katibe, söylendiği veçhile diğer Türkçe yazılar arasında taşta ilk evvel işlenmiş olduğu için şark cephesindeki büyük kısma mukaddime ittihaz olunabilir, ki bu kısım da fasılasız şimal cephesinde devam ettirilmektedir. Daima mütekellim zamiriyle söz söyleyen Bilge Kağan Türklerin en eski zamanlardan beri, hassatan devletin yeniden teessüsünden itibaren ki tarihinin ve müteakiben müteveffa prensin faal bir surette iştirak etmiş olduğu bütün vekayiin kısa bir tasvirini vermektedir. Türklerin binici bir millet olduğuna dair mümeyyiz bir nokta olmak üzere şurası kayda şayandır ki şu veya bu muharrebe zikrulduğu zaman ekseriye müteveffanın bu bindiği olduğu at veya atların ismi ve akibeti de bildirilmektedir. Abide keşfolunduğu zaman, asıl şark ciheti yukarıya çevrilmiş bir halde, devrilmiş duruyor, bu cephenin alt kısmı ve bundan ziyade asıl şimal cephesini de rüzgâr ve havalardan tesirlerinden fazla bir nispette müteessir bulunuyordu, o derecede ki taş birçok yerlerinde havalardan aşınmış ve yazısı az çok silinmiş bir halde bulunmuştur. Bugün tekrar yerinde olduğu gibi dikilmiştir.

MOĞOLİSTANDAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

Fakat Çinliler bunun etrafına bir hangar inşa ederek yalnız Çince kitabe tarafına gelen cephesini açık bırakmışlar ve evvelce diğer taraflarından hangarı taşa o kadar yakın bir surette inşa etmişler ki arasında geçilmiyor imiş; fakat sonradan vaki olan şikâyetler üzerine hangar biraz daha tevsi edilmiş, öyle ki şimdi herhangi bir suretle ışık temin edildiği takdirde aradan geçilebiliyormuş.

Abideden takriben 40 metre kadar bir mesafede, dört köşeli, granitten bir mihrap veya kurban taşı bulunmaktadır; bu taşla abide arasında 25 metre uzunluğunda topraktan bir tepe mevcuttur ki bunda bir yığın Çin'e has kiremitler görülüyor. Bunlar besbelli yıkılmış bir binanın enkazıdır, esasen gerek Çin membarları ve gerek kitabede burası böyle bir şey olarak zikredilmektedir. Bu tepenin yanında ayrıca yedi mermer heykel vardır ki hepsi Çin işi ise de, herhalde Türkleri ve içlerinden biri de ağlebi ihtimal müteveffayı göstermektedir; bütün bu gibi ahvalde olduğu veçhile başları daha sonra gelen milletlerin taassupları saikasıyla kırılmış ve bunlardan hiçbir eser kalmamıştır.

Abidenin öteki cihetinde ilk önce şimdi son derecede bozulmuş bir halde bulunan başları birbirine çevrilmiş iki hayvan şekli bulunmaktadır ki, bunlar aslan metfenin methalini gösterebilirler. Bundan başka bütün bu yerin topraktan bir duvarla tamamen muhat olduğunu gösteren emareler de mevcuttur [Bakınız: 1w2 (aşağıda S. 159)] Dışarda, bu zikrettiğimiz methalin önünde uzun bir sıra, şimdi az çok yarılmış taşlar bulunmaktadır ki bunlar birbirlerinden 1012'şer metre karşılıklı mesafeyi haiz olarak takribe 4,5 kilometre uzunluğunda düz bir hat halinde uzanmaktadırlar; bunlar, hepsinin de yüzleri şarka çevrili olmak üzere kaba bir surette tasarlanmış insan şekilleri idi. Ve galiba Türklerin "Balbal" dedikleri de bunlardı (bakınız:yukarda S. 132). Asıl mezara ait hiçbir iz bulunmuyor, fakat prensin her halde buralarda bir yerde görülmüş bulunması lâzım geleceği tabidir.

Kül tiginin 731 tarihindeki ölümü ve abidenin dikilmesi hakkında Çin tarihleri şu tafsilâtı vermektedirler: "K'aiyüan" devrinin 19. yılında (yani 731'de) Küete(k)kin öldü. İmparator Kinwutsiangkiün unvanını taşıyan Çang Küyi'ye (kitabede ismi "Çang sengün" 1 N 13) ve LiüHiang'a (kitabede: Liken 1 N 12) imparatorun mühürünü havi bir fermanı hamilen oraya seyahat edip büyük kağana taziyet beyan ve kurban hediyeleri takdim etmelerini, emretti. Bir abide üzerine bir kitabe hak, müteveffanın heykeleni rezk ve bir mabet (ecdad türbesi) inşa etmelerini emretti. Bunun dört duvarına muharebe tasvirleri resmolunacaktı. Kendisinin en mümtaz hünerverlerinden altısını bunları memlekette emsali görülmemiş bir surette ve kağan gördüğü zaman müteessir olacak bir derecede sıhatle ve tabîi olarak tersime memur etti. Bütün bunlar Türkçe kitabelerden çıkarabildiğimiz şeylerle tamamen tekabül ediyor.

İki büyük Orhon abidesinden ikincisi 734'te ölmüş olan Bige Kağan için 735 senesinde dikilmiştir. Bütün tertibat ve şekil ve vaziyeti itibarıyla birincisinin benzeridir; lâkin her cephesinde birkaç santimetre daha yüksek olduğu için şark cephesi 41 ve dar cephelerden her biri 15'er satırı havidir; birincide olduğu gibi yalnız devrilmiş değildir; aynı zamanda birkaç büyük parça halinde kırılmıştır. Ondan başka her cihetten birincisinden daha fazla harap olmuş, o suretle ki oldukça büyük kısımları havadan tamamiyle aşınmış ve silinmiştir. Muhiti de tıpkı birincininkine tetabuk ediyor; bunda da bir bina enkazı, dört tane başsız heykel enkazı ve yalnız adetçe Kül tigininkilerden az bir sıra "balbal" taşları vardır. Bu abide de asıl garp cihetinde Çince bir kitabeyi havidir ki, şimdi bunun ancak bazı münferit parçaları okunabilmektedir. Öteki dört cephesindeki Türkçe yazılardan şimal cephesindeki birinci abidenin cenup cihetindeki tamamen

aynıdır. Yalnız sonuna doğru uzunca bir ilâvesi vardır.

Kitabenin şark cephesindeki 2 ilâ 24'üncü satırlar (II E 224) pek cüz'i farklardan sarfi nazar, birincinin şark cephesindeki mukabil yazıların 1 ilâ 30 (IEI30)'uncu satırının tamamıyla aynı değildir. Öyle ki birincide zikredilmeyen veya bunun dikildiği tarihten sonra vuku bulan hususâtı ihtiva etmektedir. Şayanıdikkattir ki bunda da baştan sonuna kadar hep ölen kağana mütekellim zamiriyle söz söyleniliyorken şark cephesinde, pek ziyade bozulmuş olan ilk iki satırda ve keza cenum cephesinin (II S) 1015'inci satırlarında ve nihayet Çince kitabenin mahfuz kalan üst kısmındaki ufak yazı bu bapta bir istisna teşkil ediyor. Bu levhanın zayi olmuş olan alt kısmı şüphesiz birtakım Çin hurufatını ihtiva etmekte idi (Bakınız: Tc. 100).

I ve II.'nin Tercümesi'

1.'nin Cenum Cephesi (I S) = II.'nin Şimal Cephesi (II N)

1. [1] Ben Tanrı'ya benzer gökte doğmuş Türk hakim (Bilge) Kağan tahtıma oturdum (?). genç şehzadelerim, cemi soyum milletim, siz sağdaki şadapıt beyler, siz soldaki tarqan buyruq beyler, Otuz [Tatar?] 2 ToquzOğuz beyleri, milleti! Bu sözlerimi iyice işitin, sağlamcadinleyin. Şarkta gün doğusuna [2], cenumta gün ortasına doğru, garpta gün batısına, şimalde gece ortasına doğru bütün (bu çevre içindeki) milletler hep bana tâbidir; bunca milletleri 3. hep tensik ettim. Şimdiki gibi fesat olmaksızın Türk kağanı Ötüken ormanında oturdukça elde mihnet yoktur.⁸

Şarkta Şantung ovasına değin sefer ettim, denize kadar eriştim; cenumta Toquz [3]Ersin(?)e değin sefer ettim, hemen Tibet (Tüpüt)'e kadar eriştim; garpta 4. Yinçü Ügüz (İnci nehri)'ü geçerek Temirqapığ'a (Demirkapı) değin sefer ettim, şimalde Yerbayırquların yerlerine değin sefer ettim. Bunca yerlere değin (Türkleri) yürüttüm. Ötüken ormanında (yabancı) hükümdar⁹ yoktu; Ötüken ormanı memleketi idare edecek mahaldir. Bu yerde idare ettiğim zaman Çin milletiyle 5 aramı düzelttim. Altın, gümüş, darı (?), (4) ipek (?) bunca şeyleri ölçüsüz¹⁰ veren Çin milletinın sözü tatlı, malı yumuşak idi. Bu tatlı sözü ve yumuşak malıyla bendederek iraktaki milletleri kendine yaklaşıtıyordu. Fakat bunlar yakınlarına gelip konduktan sonra onların ne şirret olduklarını görüp anladılar. 6. Fakat iyi ve akıllı insanları, iyi ve cesur insanları sarsamadılar, (içimizden) birimiz cemaattan ayrılmış olsa bile soyu ve milleti içinde akıllı başında olanları yoldan azdırmağa [5] muvaffak olamadılar.¹¹

Lâkin onların tatlı sözleriyle, yumuşak mallarıyla bozularak sizden çoklarınız ey Türk milleti öldünüz. Ey Türk milleti! içinizde bir kısım "ben cenumta fakat Çugay ormanına değil, 7. ovaya konayım" dediği zaman bu kısım müfsit kimseler, ey Türk milleti şöyle teşvik ediyorlardı: "Onlar Irak'ta iseler fena hediye (ağı) verirler, yakında iseler iyi hediye (ağı) verirler"; deyip böyle teşvik ediyorlardı. [6] Cahil kişiler bu sözleri itibara alıp yakınlarına varıp orada çok kişiler öldünüz. 8 "O yerlere varırsan, ey Türk milleti, helâk olup öleceksin. Fakat Ötüken topraklarında oturup kervan ve kafile gönderirsen hiç bir mihnet ve zaruretın olmaz [Neng bun(u)ğ yoq].¹² Ötüken ormanında kalırsan ebediyyen mülkü tutup tok oturacaksın. Ey Türk milleti sen aç iken tokluk nedir bilmezsin, fakat bir defa tok olunca açlık nedir bilmezsin. 9. İçinizdeki kafadarlar sayesinde belini doğrultmuş olan kağanının sözlerini [7] itibara almayıp yerden yere vardın, hep oralarda harap ve bitkin bir hale geldin. Orada kalanlarınız da mahalden mahale, ayakta veya ölü bir halde gidiyordunuz. Tanrı irade ettiği için ve kendi¹³ taliim yar olduğu için kağan makamına

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

oturduğum. Kağan sıfatıyla oturunca 10 bütün sefil milleti topladım, yoksul milleti zengin ettim, (nüfusu) az milleti çok ettim. Acaba bu sözlerimde¹⁴ [8] yalan var mı? Türk beyleri ve milleti bunu işidin! Türk milletinin canlanıp ülkeyi idare ve muhafaza ettiğini buraya bu taşta urdum (hakkettim). Sadakattan ayrılıp tefrikaya uğradığını 11. buraya hakkettim. Size söyleyecek ne gibi şeyler varsa hepsini bu abideye hakkettim. Bunu görüp bilin, ey şimdiki Türk milleti ve beyleri! Şimdiye kadar tahta sadakat ve itaat göstermiş olan beyler, siz mi¹⁵ şimdi doğruluktan çıkacaksınız?;¹⁶ Ben abideyi [yontturdum]. Çin imparatorundan (ustalar) getirttim ve (bunlara) nakışlar yaptırdım. Benim sözümü kırmadı. 12. Çin imparatorunun saray ustalarını gönderdiler. Bunlara ayrı (?mutena?) bir bark yaptırdım. İçeriden dışarıdan ayrı (?nefis?) tezyinat nakşettirdim, taşı yontturdum. Gönlümdeki sözleri [yazdır]dım. Bunu Onoq'un¹⁷ öz ve yabancı eldaşlarına (?) değin hepiniz görüp bilin. Abideyi 13. yontturdum. İçinizde (?) kişiliğe çekilmek veya çorak (?) yerlerden otlağa geçmek üzere bulunanlar için çorak bir yerde bu abideyi yontturdum ve bunu yazdım. Bunu görüp şöyle bilin: Bu taşı []dım. Bu kitabeyi yazan kız karbaşı oğlu (?) Yuluğ tigin'dir.

Şark Cephesi (I E ve II E)

1.¹⁸ Üstte mavi gök, altta kara yer yaratıldıktan, ikisi arasında insan oğulları yaratılmış. [3] İnsan oğulları üzerine ecdadım (babam ve dedem) Bumin Kağan ve İstemi kağan (hükümdar sıfatıyla tahta) oturmuşlar, oturarak Türk milletinin ülke kanunlarını idare ve tanzim etmişler 2. Dört bucak hep düşman imiş; bunlara karşı sefer ederek dört bucaktaki milletleri hep hükümleri altına almışlar, hep harpten vazgeçirmişler, başlıklarını eydirmişler, dizlerini çöktürmüşler, milleti şarkta Quadırgan ormanına değin, garpta [4] Temirqapığ (Demirkapı)'ya değin kondurup yerleştirmişler. (Bu) iki (uç) arasındaki geniş mesafede 3. sahipsiz ve teşkilâtsiz kalmış olan "Göktürk"leri nizama koyup öylece hükümet sürüyorlarmış.¹⁹ Onlar hakîm kağanlar imiş, bahadır kağanlar imiş, Buyruqları (yani yüksek memurları) da her halde hakîm imişler, bahadır imişler.²⁰ Beyleri de milleti de birbirlerine uygun imişler. Onun için ülkeyi o kadar eyi muhafaza edebilmişler, ülkeyi muhafaza ederek kanunlarını tanzim etmişler. Nihayet vadesi 4. gelmiş [5] yuğ(matem)çu ve sığıt(nevha)çılar şarktan gün doğusundan İrakta'ki Bökli(?) kavmı, Çinliler, Tibetliler, Aparlar (?), Aprumler (?), Qırqızlar, Üç Quiqanlar, OtuzTatarlar, Qıtaylar, Tatabılar, daha birçok milletler gelip nevha ve matem merasimine iştirak etmişler. Öyle şöhretli kağanlar imiş. Onlardan sonra 5. tabii küçük kardaşları kağan olmuş ve tabii oğulları, yiğenleri (?) kağan olmuşlar. Ondan sonra küçük kardaş [6] büyük kardaşlar gibi yaratılmamış, oğul babası gibi yaratılmamış, şu halde şüphesiz cahil gayrı hakîm kağanlar²¹ tahta oturmuşlar ve şüphesiz kötü hakanlar tahta oturmuşlar. Buyruqları da kezalik her halde cahil imişler, kötü imişler. 6. Beylere halk arasındaki nifak ve Çinlilerin kurnazlık, hilekârlık ve şirretliği dolayısıyla ve küçük kardaşlarla büyük kardaşları birbiri aleyhine kıyam ettirdikleri ve beylerle halk arasına [7] nifak tohumu ektikleri için Türk milletinin atalardan kalma ülkesini zevale yüztutturmuş 7. ve meşru kağanlarını sukuta uğratmıştı. Beylerin oğulları Çinlilere köle pâk kızları halayık oldular.²² Türk beyleri Türk isim ve unvalarını bıraktılar; Çin beylerinin Çince isimlerini (veya unvan) alarak 8. Çin imparatoruna tabi olmuş [8] elli yıl ona işlerini güçlerini vermişler onun için şarkta gün doğusuna Bökli Kağan'a değin sefer etmişler,²³ garpta Temirqapığ'a (Demirkapı) değin sefer etmişler; Çin imparatoru için bunların memleket ve devletlerini hükümleri altına almışlar. Türk kara halk 9. kitlesi böyle demiş: Ben elli bir millet idim, şimdi²⁴ elim hani? Kimin için el kazanacağım? dermiş. [9] "Ben kağanlı bir millet idim, kağanım hani? Kime hizmet edeceğim?" dermiş. Böyle diyerek Çin imparatoruna düşman olmuş (isyan etmiş). 10. İsyân edince aralarında nizam ve

intizam kuramadıkları için yeniden Çin'e dehalet etmişler.

Bütün bunlar bize yardım etmek niyetinde olmadıkları gibi belki böyle diyorlardı: "(daha eyisi) Türk milletini öldüreyim, kökünü kurudayım". Fakat kendileri belâlarını buldular. Halbuki [10] yukarıdaki Türk Tanrısı, Türkün mukaddes Yer¹¹. subları böyle dediler: Türk milleti yok olmasın, (tekrar) millet olsun diye babam Elteriş Kağan ile anam Elbilge qatunu göğün tepesinden tutup²⁵ yükseltmişler. Babam kağan on yedi er ile çıkmış; dışarıya (Çin'den dışarıya) 12. yürüyor diye haber işidip şehirdekiler dağa²⁶ çıkmışlar, dağdakiler [11] inmişler derlenip (toplanıp) yetmiş er olmuşlar. Tanrı güç kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanları koyun gibi imiş. İleriye geriye (şarka garba) sefer ederek adam toplamış, adetlerini kabartmış, hepsi 13. yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olunca elini, kağanını kaybetmiş olan milleti, köle ve halayık haline girmiş olan milleti, Türk millî müesseseleri bozulmuş olan [12] milleti ecdadımın türesine göre nizama koymuş, harekete getirmiş. (Ondan sonra) Töliş ve Tarduş milletlerini 14. yoluna koymuş ve onlara bir "yabğı" ve bir "şad" vermiş. Cenupta Çinliler düşman imiş, şimalde Baz Kağan ve ToquzOğuz eli düşman imiş; Qırqızlar, Quriqan, OtuzTatar, Qıtay ve Tatabı, hepsi bize düşman imiş; bütün bunlarla babam kağan [çarpışmağa (?) mecbur idi.] 15. [13] Kırk yedi defa sefer etmiş, yirmi muharebe vermiş. Tanrı irade ve lütfettiği için ellileri elsiz etmiş, kağanlıları kağansız kılmış; düşmanları sulha mecbur etmiş, dizlileri çöktürmüş, başlıları egdirmiş bu kadar büyük bir ülke ve devlet 16. kazandıktan sonra uçmağa varmış. Babam kağan için Baz Kağanı birinci balbal dikmiş.²⁷ O vakit türe üzerine amcam kağan makamına oturdu. Amcam kağan oturunca Türk milletini (eyice ?) nizama koydu ve belini doğrulttu, yoksulları zengin etti, azları çok etti. 17. Amcam kağan tahta oturduğu zaman ben kendim.... Tarduş milleti üzerine şad idim.²⁸ Amcam kağan ile beraber şarkta Yeşil nehir (Yaşıl Ügüz)'e Şantung ovasına kadar sefer ettik; garpta Temirqapığa kadar sefer ettik; Göğmen ötesindeki (Qırqızların yerine kadar sefer ettik.) 18. Ceman yirmi beş defa sefer ettik ve on üç defa harbettik. Ellileri elsiz ettik, kağanlıları kağansız kıldık; [16] Dizlileri çöktürdük, başlıları eydirdik. Türgiş Kağan benim Türklerimden idi, milletimden idi. 19. Bize karşı ihanet ettiği için öldürüldü. Buyrukları, beyleri de öldü. Onoq²⁹ milleti belâyaya uğradı. Atalarımızın hüküm sürdüğü memleket sahipsiz olmasın diye (sayıca?) az milleti (veya Az milletini?) teşkil ve tanzim [] 20 [17] Bars bey idi; kendisine kağan unvanını biz verdik, küçük hemşirem prensesi kendisine verdik. Kendisi de muhalefet (ihanet) etti, kağanı öldürüldü, milleti köle ve halayık oldu. Göğmen eli sahipsiz kalmasın diye Az ve (?) Qırqız halkını nizam ve intizama koyduktan sonra geldik, harbettik (istiklâllerini) geri 21. verdik. Şarkda Qadırqan ormanının ötesine kadar milleti böylece kondurup yerleştirdik; nizam ve intizama koyduk; garpta [18] KengüTarmana kadar Türk elini böylece kondurup yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk. O zamanlar köleler, köleli; halayıklar halayıklı olmuştu; küçük kardaş büyük kardaşını tanımazdı, oğul babasını bilmezdi. 22. Böyle kazanılmış ve tensik edilmiş bir devletimiz ve nizamlarımız vardı. Ey Türk ve Oğuz beyleri, milleti! İşidin!. Üsteki gök basmayınca, alttaki yer delinmeyince [19] ey Türk kavmı, senin elini türeni (devlet ve nizamını) kim bozdu? Ey Türk kavmı! Titre (?) ve 23. kendine dön! Seni itaatın sayesinde yükseltmiş olan hakîm kağanına³⁰ karşı, hür ve müstakil olan memleketine karşı hainlik ve alçaklık eden sensin.³¹ Zırhlı³² insanlar nereden gelip seni dağdıp götürdüler? Mızraklı insanlar nereden gelip seni sürüp götürdüler? Ey mukaddes Ötüken ormanının halkı, siz kalkıp gittiniz. 24. şarka varanınız vardınız, [20] Garba varanınız vardınız; lâkin o göç ettiğiniz yerlerde hayrınız bu oldu: Kanın su gibi yüğürüp aktı, kemiklerin dağ gibi (yığılıp) yattı.³³ Beyzade erkek oğulların köle oldu, pak kız evlatların halayık oldu. Cahilliğin ve korkaklığın sebebiyle amcam kağan uçarak rahmete vardı. 25. Birinci olarak Qırqız kağanını "balbal" olarak diktirim. Türk milletinin adı sanı yok

olmasın diye babam kağan [21] ile anam katunu yükseltmiş olan Tanrı, onlara el vermiş olan Tanrı, Türk milletinin adı sani yok olmasın diye bu defa o Tanrı 26. beni kağanlığa oturttu.³⁴ Ben hali yerinde (?) bir millet üzerine (hükümdar) oturtmadım; içeriden yiyeceksiz, dışarıdan giyeceksiz, zayıf ve zavallı bir millet üzerine hükümdar oturdum. Küçük kardaşım Kül tigin ile buna dair söyleştik. [22] Babamın ve amcamın kazandığı mülk ve milletin adı sani yok olmasın diye 27. Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturdum. Küçük kardeşim ve iki "şad" ile birlikte ölesiye bitesiyeye çalıştım. Böylece çalışmak sayesinde müttehit milleti ateş ile su gibi (vahdetsiz) kılmadım. Ben [kağan sıfatıyla tahta oturduğumda?] etraftaki yer yer ellere 28. göçmüş olan millet, ölmüş bitmiş bir halde atsız ve giyimsiz (yayan ve çıplak) olarak dönüp geldiler. [23] Milletin belini doğrultayım diye şimale Oğuz eline karşı, şarkta Qıtay ve Tatabı ellerine karşı ve cenupta Çinlilere karşı on iki defa (sefer açtım) ve (...kerre) muharebe ettim. 29. Ondan sonra Tanrı irade ve lütfettiği ve tali ve kısmetim olduğu için ölecek milleti diriltip kaldırdım, çıplak milleti geyimli ettim. Yoksul milleti zengin ettim. [24] Nüfusu az milleti çok ettim. Başka (?) elli milletler başka kağanlı milletler arasında onları pek faik müreccah kıldım. Dört bucaktaki bütün 30. milletleri hep sulha mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçirdim; hepsi bana itaat ettiler.³⁵ İşlerini güçlerini vermektedirler. Bunca devlet kazandıktan sonra kardaşım Kül tigin eceli ile öldü.³⁶ Babam kağanın vefatında kardaşım Kül tigin [yedi yaşında kalmıştı; on yaşında (?)] 31. kardaşım Kül tigin, Umayya benzer anam hatununun talii eseri olarak er adını aldı (erginler arasına kabul edildi). On altı yaşında amcam kağanın mülk ve saltanatı (?) için böyle çalıştı: AltıÇub(?)lara ve Soğdlara karşı sefer açtık ve onları bozduk. Çinli Ong Tutuq el[li bin kişilik bir ordu ile geldi, harbettik.] 32. Kül tigin piyade ile hücum kalktı ve Ong Tutuqu elinde silâh maiyetiyle (?) tutarak bunları silâhlı bir halde kağana getirdi (?). O orduyu orada mahvettik. Yirmi bir yaşında ÇaçaSengün³⁷ ile harbettik. En ilkin Tadıq (?) Çürün boz [atına binip hücum etti. Bu at] orada 33. öldü. İkinci olarak İşbara Yamtarın boz atına binip hücum etti; bu at orada öldü. Üçüncü olarak Yeginsilig beyin Kedimlig (altı) doru atına binip hücum etti. O at orada öldü. Takımlarıyla alındaki elmas aya yüzden ziyade ok³⁸ vurdu. Fakat hiçbirisi (zırh) levhalarına yahut başına³⁹ [dukunmadı]. [] 34. Sizler (onun?) hücumunu Türk beyleri⁴⁰ hepiniz bilirsiniz. O Askeri orada mahvettik. Ondan sonra Yerbayırquların reisi Uluğ erkin düşman oldu. Onu perişan edip Türkiyagin gölünde bozduk. Uluğ erkin az kişi ile kaçıp gitti. Kül tiginin [yirmi altı] 35. yaşında Qırqızlara karşı sefer ettik. Süngü batımı (mızrak boyu) karı sökerek Kögmen ormanını tırmanıp Qırqızları uykuda iken⁴¹ bastık. Kağanıyla Songa (?) ormanında harbettik. Kül tigin Bayırqu'nun aygırına 36. binip hücum etti. Bir kişiyi ok ile vurdu.⁴² İki kişiyi birbiri ardından⁴³ sançtı (mızrakları). Bu şiddetli hücumunda Bayırqu'nun ak aygırının uyuluğunu kırdı. Qırqız kağanını öldürdük ve elini aldık. Gene o yılda Türgişlere karşı 37. Altın ormanı aşarak, İrtiş nehrini geçerek yürüyüş ettik. Türgişleri uykuda bastık. Türgiş kağanının ordusu Bolçuda ateş ve kasırğa⁴⁴ gibi geldi. Cengettik. Kül tigin Başğu (atlı) boz ata binip hücum etti. Boz Başğu [38] Oradan dönüşte Türgiş kağanın "buyruk"ları "Az" elinin "tutuq"unu (?) esir tuttular. Kağanlarını orada öldürdük ve ellerini aldık. Kara Türgiş halkı hep hüküm altına girdi. Bu milleti []39 Soğd milletini tensik edeyim diye "YençüÜgüz"ü geçip Temirqapğa değin sefer ettik. Ondan sonra kara Türgiş mileti asi olmuş, "Keneres"e doğru sefere çıkıp vardı. Bizim askerin atı ve konak yerlerinde erzakı yoktu. Efrat yoksul kimselerdi. [] 40 Alp erler bize hücum etmişlerdi. Böyle bir zamanda yese düşerek Kül tigin az bir kuvvetle ayırıp gönderdik. Büyük bir muharebe vermiş. Alp Şalçı [veya "Aşlaçı" (?)] ak atına binip hücum etmiş. Kara Türgişleri orada öldürmüş ellerini almış. Gene yürüyüp (dönerken) [].

Şimal Cephesi (I N)

MOĞOLİSTANDAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

1. [] ile, Qoşu Tutuq ile harbetmiş, adamlarını hep öldürmüş. Evlerini mallarını geride bir şey bırakmadan alıp getirmiş, Kül tigin yirmi yedi yaşında iken o vakit hür ve müstakil olan Quarluq eli bizimle hasmolup harba girdi. Mübarek Tamağ başında harbettik. 2. Kül tigin o muharebede otuz yaşını yaşıyordu. Alp Şalçı [yahut Aşlaçı?] (atlı) ak atine binip hücum etti. İki kişiyi birbiri ardınca sançtı, (mızrakladı). Quarluqları öldürdük ve hükmümüz altına aldık. Azlar düşman olup harba girdiler. Kara (?)köle cengettik. Kül tigin o vakit otuz bir yaşında idi. Alp Şalçı (üst tarafa bakınız) akına 3. binip hücum etti. Azların "eltebir"ini esir tuttu. Az milleti orada mahvoldu. Amcam kağanın eli asi olduğu ve millet ona karşı kin (?) beslediği için İzgillerle harbettik. Alp Şalçı (üst tarafa bakınız) akına binip 4. hücum etti. Bu at orada (yıkılıp) düştü. İzgiller orada, telef oldular. Toquz Oğuzlar kendi milletimdi. Gökle yer kıyamda olduğu için bize karşı isyan etti. Bir yılda beş yol cengettik. En ilkin Tugubalıq şehrinde cengettik. 5. Kül tigin Azman atına binip hücum etti. Altı adamı mızrakladı ve asker biribirine girdiği zaman (?) yedinci adamı kılıçladı. İkinci defa Edizlerle Quslağaқта cengettik.

Kül tigin Az (atlı) yağızına binip hücum ederek bir kişiyi mızrakladı. 6. Dokuz kişiyi cenk kargaşalığında (?) kılıçladı (doğradı). Edizler orada telef oldular. Üçüncü defa bu [] Oğuzlarla harbettik. Kül tigin Azman (atlı) atına binip hücum etti. Düşmanları mızrakladı. Askerlerini mızrakladık, ellerini aldık. Dördüncü defa Kuşbaşında harbettik. Türklerin 7. metanetleri sarsıldı ve korkar gibi oldular. Kül tigin onların daha evvelce gelmiş olan askerlerini püskürttükten sonra (?) Tungu tigin cenaze alayında Tongra (kabilesinden) Alpagularından bir boy ile (?) on kişisini sarıp öldürdük. Beşinci defa EzgentiQadaz(?)da Oğuzlarla cengettik. Kül tigin 8 Az (atlı) yağızına binip hücum etti. İki kişiyi mızrakladı []. Bu asker orada öldü.

Mağa (yahut Amga) kalesinde kışlayıp ilk baharda Qırqızlara karşı askeri sefere çıkardık. Kül tigin beyi baş kumandan tayin edip içeriye (?) gönderdik. Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar. Kül tigin 9. Ögsüz (atlı) akına binip dokuz kişiyi mızrakladı, karargâhı teslim etmedi. Anam katun ile birlikte kaynanalarım; hala ve ablalarım; gelinlerim, prenseslerim bütün bunların içlerinde sağ kalanlarınız cariye olacaklardı, ölümlerinizi de yurtta yolda yatıp kalacaktınız. 10. Kül tigin olmasaydı hep ölecektiniz. Kardaşım Kül tigin merhum oldu. Ben yaslandım. Görür gözüm görmez gibi oldu, sezer aklım sezmez gibi oldu. Ben yaslandım. Zamanı tanrı takdir eder. İnsan oğlu ise hep ölmek için doğmuştur. 11. Böyle diyip yaslandım. Gözden yaş gele gele etten (?) gönülden feryat gele gele tekrar tekrar yanıp (?) yaslandım. Pek derin yaslandım. İki şadlar ile birlikte küçük kardaşlarım, kardaşlarımın oğulları, oğullarım, beylerim, milletimin gözleri ve kaşları ağlamaktan hasta olacak diye düşündüm, yaslandım. Matemci ve nevhager (yuğçu, sığıtçı) sıfatıyla merasimde bulunmak için Qıtay ve Tatabı heyetinin başında 12. UdarSengun geldi. Çin imparatorundan İşiyi ile Likeng (?) geldi. Bir tümen (kıymetinde)⁴⁵ kıymetli eşya, altın, gümüş getirdiler. Tibet kağanından bir bölön (?) geldi. Garpta gün batısındaki sayısız Soğd ve Acemlerden (Berçeker?) ve Buhara (Buqaraq) milletlerinden Neng (?yahut: Nek?) Sengün ile oğul Tarqan geldiler. 13. Onoqlarla oğlum (güveyim?yahut oğullarımdan, Onoqlardan ve) Türgiş kağandan nışancı Maqaraq ile nışancı Oğuz Bilge⁴⁶ geldi.

Qırqız kağanından Tarduş İnançu Çur geldi. Barkı inşa için nakış ve kitabelerini yapmak üzere Çin imparatorundan çıkanları ile Çang Sengün geldi.

Şimal ve Şark Cepheleri Arasındaki Dili Üzerinde (I N E)

MOĞOLİSTANDAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

Kül tigin koyun yılının (731) on yedisinde (gününde) öldü.⁴⁷ Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yuğ (cenaze alayı) yaptık. Barkını, nakışlarını (resim?) kitabesini hep birden maymun yılında yedinci ayın yirmi yedisinde (=21 Ağustos 732) takdis ettik. Kül tigin kırk yedi yaşında öldü. [] Bütün bu nakkaşları toyğun ve eltebirler getirdiler Kül tigin ölüp kırk yedi yaşında öldü []. Bütün bu ustaları tuygunlar ve eltebirler getirdiler.

Cenup ve Şark Cephesi Arasındaki Dili Üzerinde (I S E)

Bütün bu kitabeyi yazan (yani kaleme alan) Kül tiginin hemşirezadesi (?) Yuluğ tigin ben yazdım. Yirmi gün oturup bu taşa ve bu duvara ben yazdım. Siz her zaman içinizdeki prens ve taygunlardan daha büyük bir himmet ibraz ettiniz (daha iyi idare ettiniz). Şimdi ise uçup gittiniz. [Evvelce] yaşayanlar arasında [olduğunuz] gibi [şimdi de] göktesiniz. Kül tiginin altınını, gümüşünü, hazine ve emvalini ve dört bin terbiyeli atını muayne eden (?) Toygunlar (?) [] beyim tigin [] yukarıya⁴⁸ göğe []. Taşı yazdım. Yulluğ (!) tigin.

Cenup ve Garp Cephesi Arasındaki Dili Üzerinde (II SW)

Türk Bige Kağan kitabesini ben Yuluğ tigin yazdım. Bütün bu barkı, nakışları, heykelleri (?) (tersim ve rekzettiren?) ben kağanın hemşire zadesi Yuluğ tiginim. Bir ay ve dört gön oturup yazdırdım ve nakşett(ird)im [Dikdirdim].

Garp Cephesinde Çince Kitabenin Sağında (I W)

1. Adam İnançu apa yarğan tarqandır. (Tür)k beyleri ve Türk [milleti] 2 çevre duvardan⁴⁹ tetfin merasimine bakıyorlardı. Kardaşım Kül tiginin [meziyetleri] dolayısıyla ve ülkeme hizmet ettiği için ben Türk Bige Kağanı bana tahsis olunan orta yerde kardaşım Kül tigin için nazaret etmek üzere yer tuttum.

Garp Cephesinde Çince Kitabenin Üzerinde (II W)

[Türkler] üzerine [hükûmet eden babam] Bilge kağan öldüğü için ilkbahar oldukça gök davulu..? [Öttükçe (?)] dağda sığın kaçtıkça, (yeniden) yas tutacağım. Babam [kağanın] taşını kendim kağan sıfatıyla [].⁵⁰

Tonyuquq Kitabesi

Bu kitabe iki evvelkilerin biraz şarkında takriben 480 arzışimalî ile Grenoviç hattının 1070 tulışarkîsi arasında, Nalayha posta menzili ile "Tola"nın yukarı mecrasının sağ sahili arasında, Bayen Çokto denilen yerin civarında bulunmuştur.

Kitabe henüz dikili bulunan iki taş sütun üzerine yazılmıştır; bunlardan daha büyüğü olan birincisinde kitabe bu defa garba müteveccih bulunan dar cephelerden biri üzerinden başlıyor ve cenup, şark, şimal cephelerini dolaşarak devam ediyor; büyük taştağın doğrudan doğruya devamı olan ikincideki kitabe kezalik garp cephesinden başlıyor. Fakat bu cephe burada geniş cephelerden biridir. İkinci taş birinciden daha ziyade hava tesiriyle aşınmıştır ve kitabe daha baştan birincisinde olduğu kadar itina ile işlenmemiştir. Her iki taş üzerinde yazılar, Orhon kitabelerinde olduğu gibi, şakulî istikamette yazılmıştır, fakat aralarında bir fark vardır; satırlar bu sonrakilerde (Orhon kitabelerinde) sağdan sola gittiği halde (bakınız: DIO 288 ve müteakıp) burada soldan sağa gidiyor.

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

Tezyinatı da Orhon kitabelerinde olduğu kadar san'atkârane değildir; yukarıya müteveccih bir hatime gibi bir şey burada yoktur. Bu iki taşın yakınında taştan bir lâhit ile bir bina enkazı bulunmaktadır; bundan başka taşların çepeçevre etrafında Çin oymacıları tarafından yapılmış sekiz tane heykel (figürler) vardır ki hepsinin başları kırılmıştır; nihayet bütün bunların şarka doğru açık olan bir toprak tepe ile muhat olduğuna dair emareler mevcut olduğu gibi, burada takriben 150 metre kadar bir uzunlukta uzanan bir sıra dikme taş levhalar da bulunmaktadır. Şu halde bütün bunlar Orhon taşlarında gördüğümüz hususatın aynıdır, yalnız daha ufak bir mikyastadır.

Bütün abide şüphesiz devletin yeniden tesisinden sonra ilk kağan zamanında iş görmüş ve Bige Kağan'ın hükümeti iptidalarında bile yüksek bir yaşa ermiş olduğu halde yaşamış bulunan büyük Türk devlet adamı ve başkumandanı olan Tonyuquq için yapılmış olan bir türbedir.⁵¹ Şu halde takriben 720 senelerine ait olması muhtemeldir. Biraz uzunca olan kitabe kendi tarafından kaleme alınmış olduğu gibi baştan sona kadar müfret mütekellim zamiriyle söz söyleyen de odur; bu yalnız müsteit, cerbezeli bir adam olmayıp aynı zamanda doğmuş olduğu Çin'de çocukluğunu geçirerek iyi bir terbiye almıştı. Maruf Çinşinas Fr. Hirt bu zatın her ne kadar aslı Türk ise de evvelce "Aşitü" Çince ismini haiz olup Çin membalarında bu isim altında zikrolunduğunu ispat ettiği zannında bulunmuştur [bakınız I E 7 (yukarıda S. 146)ye Tc, 99]. Keyfiyet ne türlü olursa olsun her halde Elteriş Kağan'ın kıyamına tamamen iştirak ve iltihak edip ona mühim bir istinatgâh olmuştur.

Kitabede kendisinin icraatı hakkında kısa bir rapor veriyor: Elteriş Kağan zamanında olanlar 18. satıra kadar hikâye ediliyor. 48. satıra kadar da Qap(a)ğan kağan zamanındaki vukuatı naklediyor ve nihayet 48'inci satırdan itibaren kendi meziyetlerini vazihan meydana çıkararak ve Türklere bazı ihtarları havi hatime geliyor.

Kitabe W. Radloff tarafından "Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, zweite Folge, 1899" (Moğolistan Eski Türkçe kitabeleri) unvanlı eserde pek memnuniyet bahş olmiyan bir tarzda neşredilmiş olup Fr. Hirt'in Tonyuquq kitabesine lâhika "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk" unvanlı büyük tetkiknamesi buna mülhaktır. Buna ait bazı fer'iyatı da "Turcica" unvanlı eserimde mezubahs ettim.⁵² Bu hususta doktor G. Y. Ramsted'in asıl kitabenin yerine iki defa (1899 ve 1908 veya 1909 tarihlerinde) yapmış olduğu ziyaretler neticesinde elde ederek tarafıma tevdi lûtfunda bulunmuş oldukları tam bir kopye ile mükemmel fotoğraflardan fevkalâde istifade ettim. (Bakınız: Tc, 8. not 2).

Tonyuquq Kitabesinin Tercümesi

1. Ben hakim Tonyuquq keddim Çin elinde tebaa olarak doğdum. Çünkü Türk milleti o zaman Çin'e tâbi idi.⁵³ 2. (Düşündüm ki) "ben Türk elinin hanı (Qan) olmak istemem (?)".⁵⁴ (Bununla beraber) Çin'den ayrılıp kendilerine han buldular. (Fakat bu) hanlarını tekrar koyup gene Çinlilere teslim oldular. O vakit Tanrı böyle demişti: "Ben sana bir han verdim. Fakat sen 3. hanını koyup, gene hüküm altına girdin". Bu tabiiyeti cezalandırmak için Tanrı onlara ölüm verdi.⁵⁵ Türk milleti öldü, zafa düştü ve mahvoldu.⁵⁶ Müttehî (?). Türk milletinin 4 (eski) elinde hiç bir derli toplu cemaat kalmamıştı.⁵⁷ Lâkin müstakil (metinde: ağaçta taşta) kalmış olanı toplanıp yedi yüz kişi oldular.⁵⁸ Bunların (üçte) iki kısmı atlı, (üçte) bir kısmı yaya idi. Yedi yüz kişiye 5. kumanda eden büyükleri şad idi. "Bana iltihak ediniz" dedi. İlk ona iltihak edenler arasında ben hakîm Tonyuquq da bulunuyurdum. (Onu) kağan diye (ortaya atmağa) ilzam etmelimiyim (?) dedim⁵⁹ ve düşündüm: İnsan artık buğalarla 6. semiz buğaları iraktan bilmek istese (her zaman) artık

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

boğa mıdır veya semiz boğa mıdır⁶⁰ diyebilmezmiş” derler diye böyle düşündüm. Ondan sonra Tanrı bana sezgi verdiği için ben kendim onu kağan (olması için) sıkıştırdım.⁶¹ Hakîm Tonyuquq Boyla Bağa tarqan 7. benimle beraber buldukça ben Eltirış Kağan olayım. Cenupta Çinlileri, şarkta Qıtayları, şimalde Oğuzları birçok öldürdü. Akılda eşi, şerefte eşi ben bulundum. O vakit Çuğayquzi ve Qaraqum'da oturuyorduk.

T 1 S

8. geyik yiyip tavşan yiyip orada oturuyorduk. Milletin boğazı tok idi. Düşmanlarımız etrafta avcı kuşlar (?) gibi idi. Biz bu halde idik.⁶² Orada oturur iken⁶³ Oğuzlardan haberci geldi. 9. Habercinin sözü şöyle idi: "ToquzOğuz milleti üzerine bir kağan (tahta) geçti" der; Çinlilere QunıSengün'ü göndermiş, Qıtaylara Tongra Semig'i (yahut Sem) göndermiş; onlara şöyle haber göndermiş: Az bir miktar Türk milleti 10. harekete gelmiş; kağanları cesur imiş, müşaviri hakîm imiş.

İki kişi sağ kalırlarsa, sizleri ey Çinliler her halde öldüreceklerdir derim, şarkta Qıtayları da öldüreceklerdir derim ve biz Oğuzları bile 11. öldüreceklerdir derim. Onun için siz Çinliler cenup tarafından taarruz edin, siz Qıyatlar şark tarafından taarruz edin; ben de şimal tarafından taarruz edeyim. Müttehit (?) Türkler elinden hiç bir hükümdar sözü yürümesin. Mümkünse (böyle) bir hükümdarı yok edelim 12. derim.

Bu sözleri işidince gece uyuyacağım gelmedi, gündüz oturacağım gelmedi. Bunun üzerine (keyfiyeti) kağanıma arz ettim. Şöyle arz ettim: "Çinliler, Oğuzlar, Qıtaylar bu üçü birleşirlerse 13. tehlikede kalacağız; biz taliin iradesine göre bir taş ile tutulmuş gibi oluruz (?). Bir şeyi yufka iken⁶⁴ büküp toplamak kolay imiş; bir şeyi ince iken kırıp parçalamak⁶⁵ keza kolay, fakat yufka kalın olursa onu büküp toplamak sarp imiş; ince kalın 14. olursa onu kırıp parçalamak sarp olur imiş.⁶⁶ Şarkta Qıtaylara, cenupta Çinlilere, garpta garp [Türklerine] şimalde Oğuzlara iki üç bin kişilik askerimizle gelmeliyiz. Bu böyle olursa nasıl olur?" böyle arz ettim. 15. Kağanım ben hakîm Tonyuququn arz ettiğim maruzatımı hüsnü telâkki buyurdu.⁶⁷ "İşleri veya orduyu gönlünce sevket" dedi. 16. Kököng(üg?)ü, bata çıka⁶⁸ aşmak suretiyle onları Ötüken ormanına doğru sevk ettim. İnekler ve yük hayvanlarıyla birlikte Toğla boyunca Oğuzlar geldiler. Orduları [üç bin] imiş; biz iki bin idik; harbettik, Tanrı lütuf ve irade etti; onları perişan ettik, bir kısmı nehre düştü. Perişan oldukları yollarda kaçarken telef oldular. Bunun üzerine Oğuzların hepsi gelip (teslim oldular). 17. Türk kağanını ve Türk milletini Ötüken eline (getirmiş) ve kendim hakîm Tonyuquq Ötüken elinde yerleşmiş diye işidip cenuptaki milletler, garpta, şimalde ve şarktaki milletler hep [bize iltihak etmek için] geldiler.

T 1 E

18.⁶⁹ Biz ikibin idik; iki ordumuz vardı. Fütuhât yapmak için Türk milleti ve hükümdar olmak için Türk kağanı Şantung'taki şehirlere ve hemen hemen denize kadar ilerlemişler, fakat mahvolmuşlardı. Kağana bunu arz edip sefere çıkarttım. 19. Şantung ovasına ve denize kadar eriştim. Yirmi üç şehir tahrip etti, Usın Bundatu (?) karargâhta yatıp kaldı. Çin imparatoru düşmanımızdı, "On oq" hakani (yani garp Türk) düşmanımızdı. 20 Bunlardan başka kudretli [Qırqız(?) kağanı da düşmanımız oldu].⁷⁰ Bu üç kağan birlikte meşveret edip "Altın ormanında buluşalım" demişler, böylece meşveret etmişler. "Şarktaki Türk kağanına karşı sefer edelim" demişler; "ona karşı sefere çıkmazsak o her halde (?) bizi 21. çünkü kağanı cesur ve müşaviri hakîm imiş

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

öldürecektir. Üçümüz birleşip hemen üzerine sefer edelim, onu yok edelim” demişler. Türgiş Kağan böyle demiş: “Benim milletim de orada bulunacaktır” demiş. 22. “Türk eli kargaşalıktadır” demiş. “Onlara tâbi olan Oğuzlar da isyana kalktılar” demiş. Bu sözü işidince hemen gece uyuyacağım gündüz oturacağım gelmedi. O zaman düşündüm:

23. “İlk önce [Qırqızlara ?] karşı çıkarız” dedim. Kögmen yolu bir imiş o da [kardan] kapanmış diye işidince “bu yoldan gidilirse yaramıyacak” dedim. Kılavuz aradım ve uzaktaki Az elinden bir kişi buldum. 24. [] “Benim elim Az’dır [] orada bir konak yeri vardı; Anı (?) boyunca ilerlenebilir;⁷¹ orada durulursa bir at ile vaktinde yürünebilir” dedi, Ben de bunu işidince “bu yoldan gidersek iş olağandır”, dedim ve düşündüm. Kağanıma.

T 1 N

25. (Bunu) arz ettim. Askeri sefere hazırladım ve atlandırıdım. AqTermeli geçerek (öte tarafında) cemettirdim.⁷² (Onları) at üzerine bindirip karlar arasından yol açtırdım. Bunun üzerine yere indirdim ve yukarıya doğru atlarını yederek piyade halinde ağaçlara (deyneklere?) tutuna tutuna ileri yürüttüm.⁷³ Öndeki efrat (karı) 26. çiğnedikten sonra (orduyu) ilerlettim.⁷⁴ İbar (?) geçidi sırtlarını aştık. Gene böyle güçlkle aşağıya indik. On gece (ve gündüz) yandaki dağ sırtlarındaki (kar) maniaları arasından geçip gittik. Kılavuz yanlış sevk ettiği için⁷⁵ boğazlandı. Böyle mihnet çekerken kağan “hemen atlara binmeğe⁷⁶ çalışınız, 27. bu Anı nehridir; [bunun boyunca] atlı gidelim” demiş.⁷⁷ Bu su boyunca aşağıya vardık. (Efradı) saymak için⁷⁸ atlardan indirdik ve (bu sırada) atları ağaçlara bağladık.⁷⁹ Hem gece hem gündüz dört nala yürüyüş yaptık ve Qırqızları uykuda⁸⁰ bastık, 28 ve mızraklarla (yol?) açtık. Hanı ve askeri toplanmış idi. Cengettik ve mızraktan geçirdik, Hanlarını öldürdük. Kağana Qırqız milleti teslim oldu. Geri döndük. Kögmenli dağından beri geldik. 29. Qırqızlardan geri döndük. Türgiş Kağan’dan haberci geldi; sözü şöyle idi: “Şark kağanına karşı asker yürütelim” demiş.⁸¹ Türgiş kağan “eğer biz ona karşı asker yürütmezsek bizi çünkü kağanı cesur imiş her halde(?) bizi 30. öldürecek” demiş. “Türgiş Kağan şimdi dışarıya sefere çıkmış” dedi; “Onoq milleti gecikmeksizin dışarı sefere çıkmış,” der.⁸² “Çinlilerin de hazır askerleri var imiş” Bu sözleri işidince kağanın: “Ben eve doğru bir varayım”⁸³ dedi; 31. ve qatun, tam bu sırada vefat etmişti, “ona yağ yapacağım” dedi. “Siz asker ile varın” dedi. “Altın ormanı dağında oturun” dedi. “Askerin başına İnel Kağan ile Tarduş şad geçip sefere varsınlar”⁸⁴ dedi. Fakat, ben hakîm Tonyuquq’a böyle söyledi: 32. “Bu askeri senilet” dedi; “onlara (garp Türklerine) cezayi gönlünce kükmet, sana (daha) ne diyeyim?” dedi. “Şayet düşman gelirse bana haberci(?) gönder; gelmezse müsterih kal ve benden dil haberini alıp otur” dedi. 33.

Altın ormanı dağlarında oturduk. Derken süratle(?) üç haberci geldi; üçünün de sözü bir: “Kağanları askeri ile harekete geldi ve Onoqları⁸⁵ askeri de hemen nerede ise dışarıya çıktı” derler. “Yarış ovasında toplanalım” demişler. Bu sözleri işidip kağana bu haberi gönderdim. Han tarafından 34. geriye haber geldi “oturun” diye. “Daha ileriye yürüyüş etmeyin, kendinizi iyi muhafaza(?) altına alın, üzerinize baskın ettirmeyin” demiş. Böğü Kağan bana böyle söylemiş. Fakat (baş kumandan) Apa tarqana gizli haber göndermiş: “Hakîm Tonyuquq zeki ve cevvaldir, kendi aklıyla gider; 35. o, askeri tahrik edelim diyecek fakat ona muvafakat etmeyin”. Bu haberi işidince askeri yürüttüm. Altın ormanı dağını yolsuz yerinden aştım ve İrtiş nehrini geçersiz yerlerinden geçtik. (Yürüyüşe) gece devam ettik. Bolçu’ya şafak sökerken vardık.

T 2 W

MOĞOLİSTANDAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

36. Bir haberci getirdiler; sözü şöyle idi: "Yarış ovasında yüz bin kişilik bir asker toplandı" der. Bu sözleri işidince beyler hep 37. "geri dönelim; er için tevazu yektir" dediler. Fakat ben böyle derim, ben hakîm Tonyuquq: "Biz buraya Altın ormanlı dağı aşarak geldik; biz buraya irtiş nehrini 38. geçerek geldik. Dediklerine göre buraya gelen (düşmanlar) cesurmuşlar, fakat geldiğimizi duymadılar. Tanrı, Umay ve müharek Yersublar işte bizim için onlara gaffet verdi.⁸⁶ Ne için kaçalım(?) onlar 39. çok diye neden korkalım(?) biz azız diye neye basılabım, taarruz edelim" dedim. Taarruz ettik. (karargâhlarını) perişan ettik. 40. Ertesi gün çok geldiler ateş ve kasırga gibi kızıp⁸⁷ geldiler, cengettik. İki cenahları takriben bizimkinin 41. yarısından fazla idi. Tanrının lûtfuyla çokturlar diye biz korkmadık. Cengettik, Tarduş şad arkamızdan gelip irtibat teşkil etti, onları perişan ettik, kağanlarını esir tuttuk; yabğusunu şadını 42. orada öldürdüler. Takriben elli kişi esir ettik. Aynı gecede her tarafta milletlerine haber gönderdik.⁸⁸ Bu haberi işidince Onoqların⁸⁹ beyleri, milleti, hepsi 43. geldiler, itaat ettiler. Beyler ve milleti, gelenleri nizama koydum ve milletten birazı kaçtığı için arkalarından Onoqların askerini sefere çıkardım 44.⁹⁰ Biz de sefere çıkıp Yinçü Ügüzü (inci nehri) geçip [] Tinesioğlyatığmabengige [?].

T 2 S

45. Temirqapığa kadar onları takip ettik; oradan onları geriye çevirmeye mecbur ettik. İnel Kağan'a kadar⁹¹ [] 46 orada Soğd eli Suq (?) idaresinde gelip itaat ettiler. Atalarımız ve Türk milleti (vaktiyle) sahipsiz Temirqapığa Tinesioğluna(?) değin yürümüş ve 47. Tinesioğlyatığma dağlarına kadar yürümüştü. O yerlere ben hakîm Tonyuququ (Hânımız) ilettiğim için yurda 48. sayısız sarı alın, beyaz gümüş, kız karı (?), cevahir ve nukut getirdi.⁹² Elteriş Kağan hakîmliği 49. ve cesurluğu dolayısıyla⁹³ Çinlilerle on yedi defa harbetti, Qıtaylarla yedi defa harbetti, Oğuzlarla⁹⁴ beş defa harbetti. O zamanlar müşavirliğini 50. ben gördüm, serdarı ben idim.⁹⁵ Elteriş Kağan'a, Türk Böğü kağana, Türk Bige Kağana [].

T 2 E

51. Kap(a)ğan kağan (...). Gece uyumadan 52 gündüz oturmadan ve kızıl kanımı dökerek ve kara terimi su gibi akıtarak işimi gücümü ona hasrettim,⁹⁶ hem büyük süvari kolları⁹⁷ gönderdim. 53. erquikarağu (? hassa?)ları büyülttüm. Geri dönen bir düşman []; kağanımı sfere çıkarttım. Tanrının lûtfuyla 54. bu Türk milleti içine zırlı⁹⁸ düşman getirmedim. Dizginleri takılmış(?) atı koştutmadım. Elteriş Kağan himmet eylemiş olsaydı 55. ona uyararak ben kendim gayret etmemiş olsaydım el de budun da yok olacaktı. O çalıştığı için, ben de ona uyararak çalıştığım için 56. hem ülke, ülke oldu hem de millet, millet oldu. İmdi ben ihtiyar oldum, koca oldum. Fakat her hangi bir yerdeki kağanlı milletin (başında) 57. yalnız serseriler bulunsaydı⁹⁹ bundan ne felâket doğardı. 58. Türk Bige Kağanın melleti için bunu yazdırdım, ben hakîm Tonyuquq.

T 2 N

59. Elteriş Kağan himmet etmemiş yahut yok olsaydı, ben kendim hakîm Tonyuquq da gayret eylememiş yahut yok olsaydım 60. Qaq(a)ğan kağan ve müttehit (?) Türk milletinin ülkesinde hem ahali hem millet hem cemaat¹⁰⁰ sahipsiz olacaktı. 61. Elteriş Kağan ve hakîm Tonyuquq çalıştıkları için Qap(a)ğan Kağan ve müttehit (?) Türk milleti intişar etti¹⁰¹ ve şimdiki Türk Bilge Kağanı müttehit (?) Türk milletini, Oğuz milletini iyi idare edip saltanat sürüyor.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 3 Sayfa: 711-726

Dipnotlar :

1. "e" ile gösterilen saitin vasfı hakkında 10D,15 müteakip ve Fiougr cemiyeti junalı, (191318) 30'uncu sayısında, S. 1 de Yenisey Kitabeleri'nde "meçhul bir harf" unvanlı makaleye bakınız.
2. Yani "devlet kurma hükümdarı" El "il, ülke" + ter, termek, dermek, toplamak.
3. Kavim isminin evvelindeki sayı mevzubahs kavmin müteşekkil bulunduğu kabilelerin miktarı gösterilir.
4. İkişer "yabgu" ve "Şad"mı, yoksa şarkta "Töliş"ler nezdindeki "yabgu" ve "Tardus"lar nezdindeki "Şad"mı olduğunu ve yahut kitabelerde "İki şad" tabiriyle icmal olunan iki rütpe sahipleri bunlar mı olduğunu tayin edemiyorum (bakınız: Kül Tegin Kitabesi IE 27 ve N 11 (tercüme) s. 150 ve 156.
5. W. Radloff. Aus Sibirien, 1884, II, I ve müteakip.
6. 10D. bunlar mükerreen v muhtelif tarzda w. Radloff tarafından tercüme edilmiştir: Die Alttürkischen inschriften der Mongolei. Peterb. 1895 ve Neue Folge, 1896. Ben de bunlara müteallik bazı hususi noktaları "Turcica" unvanlı eserimde mevzubahs ettim.
7. Kitabelerdeki eski yerler () arasında az veya çok bir miktar nokta veya hatlarla ve yahut boş yerler farazî bir surette ikmale çalışmak suretiyle gösterilmiştir. () Aralarına da metnin daha iyi anlaşılması, izahı ve sairesi için bir takım kelimeler ithal edilmiştir. Mütercimim ifadesi: aslında sayfa kenarlarında bulunan kitabeye ait rakamlar teknik sebepler dolayısıyla satır dahiline alınmış ve birinci kitabeye ait rakamlar açıkta, ikinciye ait olanlar ise mutarıza dahilinde gösterilmiştir. Bu hususta kitabedeki satırların başları ve sonları mümkün olduğu kadar gözetilmişse de tabiatıyla bazı ufak mutabakatsızlıklar kalmıştır.
8. "Amtı, ayığ, bung" kelimeleri için bakınız: Tc. 54 müteakip.
9. "Yeğ idi" ve "ermiş" in buradaki manası için bakınız: Tc, 21, not.
10. "Bungsız" için bakınız: Tc. 67.
11. 5. ile 7. arasındaki kısımda "bu tatlı sözü..." den başlayıp "muvaffak olamadılar"a kadar devam eden dört beş cümlelik ibarenin tercümesi evvelkilerinden çok farklıdır (R. H).
12. "Neng bun(u)ğ yoq" kelimeleri için bakınız: Tc, 5558.
13. "Özüm" için bakınız: Tc, not 5.
14. "Azı bu sabımda igid barğu" için bakınız: Tc, 45 müteakip.
15. "Gü" için bakınız: Tc, 47 müteakip.
16. Buradan itibaren II nci kitabe şu yolda devam ediyor: (Bakınız: IOD, 131) Babam [9] Kağan, amcam Kağan tahta oturdukları zaman dört bucaktaki milletleri nice tensik etmiş iseler, ben de Tanrı irade ettiği için (tahta) oturduğumdan (döt bucaktaki) milletleri tensik ettim, nizama koydum [...] eyledim. Türgiş kağana... hediyeler ve pek büyük merasimle [prensens] kızımı gelin verdim ("Bertim" için bakınız: Tc, not 37). Türk (gişkağan)ın kızını hediyeler ve [10] pek büyük merasimle oğluma alı verdim. [Prensens] küçük hemşiremi hediyeler ve pek büyük merasimle [Qırqız (?)kağana] gelin ettim. [] döt [bucaktaki milletleri sulha icbar ettim. Başlı(lar)ını] eğdirdim, dizlilerini çöktürdüm. Üsteki gök ve alttaki yer irade ettiği için [11] (evvelden) gözle görülmemiş, kulakla işidilmemiş milletimi ileriye gün doğusu, sağa gün ortası, geriye gün [batısı, sola gece ortası tarafındaki ellere göturdüm(?); onların sarı altınlarını], beyaz gümüşlerini, ipek kumaşlarını, darılarını(?), binek atlarını ve aygırlarını kara kakımlarını [12] ve gök sincaplarını Türklerime, milletime kazandım, tedarik ettim. Millet(im)i kaygısızca yaşayacak bir hale getirdim ("Bungsız qıldım" için bakınız: Tc, 61). (? [13] eğer sen bu kağanından, bu beylerinden bu elinden (ayrılmazsan ?) ey Türk milleti hayır (14) göreceksin, evine (yurduna) döneceksin, kaygısız olacaksın (Bakınız: Tc, 62). () Sonra Çin imparatorundan hep nakkaş ustalar [getir]ttim. [Benim] sözümü kırmadı. Enderun ustalarını gönderdi. Bunlara ayrı (? mutena?) bir bark (Metinde "barq" kelimesi kullanılıyor. "Tomsen" (Thomsen) bunu (halle) kubbeli ve tulânî bina (?) kelimesiyle tercüme etmiştir. (R. H.)). yaptırttı. İçeriden dışarıdan ayrı (?nefis?) tezyinat (nakşettirdim). Gönümdeki sözümü Onoq (Bakınız: 1 S 12 ye ait not. Aşağıda. S. 324). [15] ile eşleri

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

- ve yabancılarına kadar hepiniz görüp bilin abideyi ().
17. "Onoq oğlunga tatinga" için bakınız: Tc, 14 müteakıp.
 18. II. kitabe burada şöyledir: (1) Ben Tanrıya benzer Tanrı tarafından tayin edilmiş Türk hakîm (Bilge) kağan (bakınız s. 128, 140) işte benim sözüm: babam Türk hakîm (Bilge) [Kağan hükûmete geçtiği zaman]..? ToquzOğuzlar... şanlı beyleri, milleti [sevindiler ve keyfettiler]. Babam öldükten sonra [ben kendim] Türk Tanrısının [ve Türk mukades Yersubunun (?) iradesiyle] kağan sıfatıyla [bu ülke] üzerine [2] oturdum. Tahta oturduğumda evvelce ölecek gibi yas tutmuş olan Türk beyleri ve milleti eğirüp (?) ve sevinip müsterih ("Toqtamış?" okuyunuz. Tc, 74. not 2.) gözlerle yukarıya ("Yügerü" için bakınız: Tc, 74 müteakıp) baktılar. Ben tahta oturup dört bucaktaki [milletlere] bir takım mühim kanunlar vaz... ettim.
 19. Bu cümle, bilhassa "idi aqsuz" ve "iti" kelimeleri için bakınız: Tc, 1925. (ki burada E 34 yerine I E 23 okunmalıdır)
 20. Bakınız: Tc, 33 müteakıp ve 44.
 21. "Olurmuş" için bakınız: Tc, 25, 25; "Erinç" için Tc, 34.
 22. 11 incideki "Kıltrı" ya mukabil 1'incideki "boldı" için bakınız: Tc, 26.
 23. "Süleyü bermiş" ve "alı bermiş" için bakınız: Tc, 3733 not.
 24. "Amtı" için bakınız: Tc, 54.
 25. "Tanrı töpesinde" ve "kötürmüş (yahut "kötürü) eric" için bakınız: Tc, 35 müteakıp ve "Yügerü" Tc, 74.
 26. "Taşıqmış" doğrudur, "taşımış" diye değiştirmeğe lüzum yoktur.
 27. 11 ncideki müvazi kısımda şu sözler münderiçtir. Babam [14]. kağan uçtuğunda (öldüğü zaman) ben sekiz yaşında kaldım.
 28. Son cümle yerine 11 incide şunlar vardır: [Ben kendim bulunduğum (Oz(ü)m tigin erik[li] tey[in eçim qağaqa işig küç(ü)g bertim? diye okuyorum. bakınız: Tc, 65, not). müddetçe amcam kağana hizmet ettim]; tanrı irade ettiği için (15) on dört yaşında Tarduş eli üzerine şah sıfatıyla oturdum.
 29. Bakınız: Tc, 14.
 30. 11 incideki "qağanının" yerine "qağanınga" okuyunuz. Bakınız: Tc, 26.
 31. "Eğidmiş" ve "ermiş barmış" için bakınız: Tc. 63.
 32. "Yarıqlığ" için bakınız: Tc, 30.
 33. "Edgüg ol erinç" için bakınız: Tc, 38.
 34. "El berigm.. ve "olurtdı erinç.. için bakınız: Tc. 36 ve müteakıp
 35. Burada II incisi şu yolda devam etmektedir: On yedi yaşımda Tangutlara karşı sefer ettim. Tangut milletini bozdum. Genç erkeklerini karılarını, atlarını, ve mallarını anda aldım. On sekiz yayımda Altı Çub (?) ve Soğdakilere [25] karşı sefer ettim ve milleti orada mağlup ettim (bozdum). Çinli Ong Tutuq (ceneral Ong) elli bin asker ile geldi; İduqbaş (mübarek kaynak veya tepe) de cenğettim. Bu askeri orada mahvettim. Yirmi yaşımda Başmil ve İduqut benim soyumdandı. (Vergi ile) kervan göndermiyorlar diye sefer açtım (). Bunları yeniden itaat altına alıp hepsini eve yurda.... getirdim. Yirmi iki yaşımda Çinlilere karşı [26] sefer ettim; Çaça Sengün seksen bin kişilik askeri ile harbettim. Askerini orada telef ettim. Yirmi altı yaşımda Çikler Qırqızlarla birlikte düşman oldular; Kem nehrini geçip Çiklere karşı sefer ettim. Örpemde cengetim. Askerini mızraktan geçirdim. Azları da () yeniden itaata aldım... dim. Yirmi yedi yaşımda Qırqızlara karşı sefer ettim. Süngü batımı (mızrak boyu) [27] karı sökerek Kögmen ormanını aşıp Qırqızları uykuda bastım. (Yukarıdaki "Uda"ya bakınız). Kağanları ile Songa (?) ormanında cengettım. kağanını öldürdüm ve elini orada aldım. Gene o yılda Türgiş eline karşı Altın ormanı aşıp İrtiş nehrini geçerek yürüyüş etim, Türgişleri uykuda bastım. Turgisleri uykuda bastık. Türgiş kağanın ordusu ateş ve kasırğa (Yukarıdaki Otça borça"ya bakınız) gibi geldi; [28] Bolçuda harbettik. Kağanınını, yabgusunu, şadını orada öldürdüm, elini orada aldım. Otuz yaşımda "Beşbalıq"a karşı sefer ettim. Altı defa cengettım [ve galip geldim?]. Askerini hep telef ettim. İçlerinde kimler var? () çağırmaq için Geldi. () bu sayede "Beşbalıq" kurtuldu. Otuz bir yaşımda [29] Qarluqlar galesiz, hür ve müstakilen ("Bungsız (er)ür barur erikli" için bakınız: Tc. 62 müteakıp) düşman oldular Mübarek Tamağ başında harbettim. Ve Qarluq milletini telef ettim. Orada derhal hükmün altına aldım. (Otuz iki yaşımda) Qarluq eli kendini toplayıp [geldi? ordusunu mağlûp] ettim

ve mahveyledim. ToquzOğuzlar benim milletimidi. Gök ile yer birbirine karıştığı için ve gönüllerine (?) [30] haset değdiği için, düşman oldular. Bir yılda dört yol harbettik. En ilkin Toğubalıq (şehri)'inde harbettik. Toğla nehrini yüzerek geçip askerini mağlûp ettim. Ve hükmün altına aldım. İkinci defa Andargu (? yahut: Urgu ?) da harbettim; (askerini) mızrakladım (süngüden geçirdim) . Üçüncü defa (Çuşbaşında) harbettim. Türklerin metanetleri sarsıldı, korkar [31] gibi oldular. Fakat bizden ön alarak perişan etmeğe gelen düşman askerlerini püskürttüm. Bu sayede ölüm derecesine gelmiş olan bir çokları orada tekrar dirildiler. Orada Tongra Yılpağu adlı bir kabiledaşı Tonga tiginin yug (cenaze alayı) unda, çevirip kılıçladım. Dördüncü defa Ezgendiqadazda cengettım; askerlerini mızraktan geçirdim. (Atlarını) mallarını (oradan yurda getirdim. Kırk(?) yaşımnda] araya (?) yavruıtım (?) girdi. Maga (yahut Amga) qurgan kalesinde kışladığım zaman yut (hayvan kırgını) oldu ilk bahar da [32] Oğuzlara karşı sefer ettim. Birinci ordu dışarıya sefere çıkmıştı, ikinci ordu içeride (yurtta) kalmıştı. Üç Oğuz ordusu atsız ve fena bir vaziyette kaldılar zanniyle bizi esir almak üzere geldiler. Yarı ordusu evleri barkları yağma etmeğe geldi, yarı ordusu bizimle muharebe etmek üzere geldi. Biz az idik, fena bir vaziyette idik, Oğuzlar (); Tanrı kuvvet verdiği için, bunları orada mızrakladım, [33] ve perişan ettim. Tanrı irade ettiği için, ben gayret ettiğim için () Türk milleti (). Ben ilk önce o kadar gayret etmeseydim Türk milleti telef olacak mahvolacak idi. (Türk) beyleri (ve milleti); bunu böylece düşünün ve böyle bilin! Oğuzlar... göndermiyeyim diye () ben sefere çıktım; [34] evlerini barklarını bozdum. Oğuzlar ToquzTatarlar ile birleşip geldi(ler); Ağuda iki büyük muharebe verdim. Askerini orada bozdum. Elimi orada aldım. O kadar gayret ettikten sonra (amcam kağan (?) öldü) Tanrı irade ettiği için otuz üç yaşında ben (kağan oldum). [35] Onların belini doğrultan kağan (Hangi Kağanın murat edildiği belli değildir. belki de Bölgü kağan (bakınız; Tc 97 müteakıp.)). ayrılıp sadakatsızlık etti. Üstteki gök, mübarek Yersublar ve () her halde kağanın talii kendisine yar olmadı. ("Toplamadı erinç" için bakınız: Tc, 37, 39). ToquzOğuzlar yersularını (topraklarını) bırakarak Çin tarafına vardılar (). Çin'den (geriye) bu yerlere geldiler. Bunların belini doğrultayım diye düşünüp () milleti () [36] sadakattan ayrıldı. (Onun için) cenupta Çin'de adı sanı yok oldu, bu yer de bana kul oldu. Şin(?) (sayıldı?Yahut bu elde rezil oldum?). Ben kendim kağan sıfatıyla oturduğum için Türk milletini (etmedim). Devleti kanunu üstün etmeğe, yükseltmeğe çalıştım Canlanıp [37] (orada) cengettım ve askerini mızraktan geçirdim. Teslim olanlar oldular, ve milletten oldular, ölenler ve öldüler. Selengadan aşağıya doğru yürüyüp evlerini barklarını (orada) bozdum. () Uygurların eltebiri yüz kadar adamla şarka doğru kaçıp gitti (). [38] () Türk milleti aç idi, bu atları zaptederek onları kalkındırdım. Otuz dört yaşında Oğuzlar kaçıp Çinliler idaresine girdiler. Fena halde kızıp üzerlerine sefer ettim. ("Thomsen" metnin buradan itibaren cenup cephesinin 8 inci satırına kadar olan kısmını pek eksikli bulduğu için tercüme etmeyüp meskût geçmiştir. (R. H) [8] QuğSengün kumandasında kırık bin asker geldi; Tüngker dağında karşılaşıp harp ettim ve üç bin askeri telef ettim. [9] Büyük oğlum hastalanıp ölünce ("Bolça" için bakınız: Tc, 83, not). Quğ Sengünü balbal dikiverdim. Ben on dokuz yıl şad makamında oturdum. On dokuz yıl kağan makamında oturdum. Eli idare ettim. Otuz bir (sene tigin (?) bulundum). [10] Türklerimin, milletimin hayırına o kadar iyilikler ettim. ("Qazganu bertim" için bakınız: Tc, 37 not). Bu kadar nimmet ettikten sonra (Buraya kadar söz söyleyen hep mütevaffa kağan olduğu halde (II E 12 müstesna), burada yeni kağan birden bire bilâ intikal söze giriyor).1 babam kağan it yılının (734) onuncu ayının yirmi altısında öldü. Domuz yılının (735) beşinci ayının yirmi yedisinde matem yaptırđım. () [11] () Lisün tay Sengün beş yüz kişi ile geldi; sayısız kokuluk () altın, gümüş getirdiler; (kokulu) cenaze mumları (?) getirip diktiler, sandal ağacı getirip (). [12] Bütün bu milletler saçlarını kulaklarını kestiler. İyi binek atlarını, kara kakımlarını, gök sincaplarını sayısız getirip hep kurbanlık kodular.

36. "Kergek buldı (veya boldı)" ve "özinçe" için bakınız: Tc, 5051 not.
37. "Sengün" Çince "Tsyangkiün" için bakınız: Tc, 26.
38. "Yarıqında ayalmasında yüz artuq oqun urtu" okuyunuz.
39. Yezke başınga birt [eg (ür) medi...].
40. Bakınız: Tc, 2633.
41. "Uola" için bakınız: Tc, 85 müteakıp.
42. Bakınız: Tc, 29.
43. "Udışaru" için bakınız: Tc, 29, not 2.
44. "Otça borça (?)" için bakınız: Tc, 94, not 2.
45. "Kergeksiz" için bakınız: Tc, 50, not.
46. Bakınız: Tc, 14.

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

47. Hangi ay olduğu bildirilmiyor: belki de senenin ilk ayıdır.
48. "Yüğerü" için bakınız: Tc, 74.
49. Yukarıya bakınız S. 138.
50. Bu kitabe için bakınız: Tc, 100 ve müteakıp).
51. Kitabe, 716 senesinde tahta cülûsu münasebetiyle Bilge Kağan'a biat edenlere (bu tercümeyle dercedilmemiş olan) 11 S 14 de Tonyuquq Boyla Bağa Tarqan ismini veriyor (bakınız: Tonyuquq Kitabesi, Satır 7, ve 50, 58, 62 ile Tc, 98 müteakıp).
52. Bu makalenin de mevzubahs yerlerde alâkadar olan fıkraları tercüme metninin altına tashih ve silah edilmiş kıraat tarzlarıyla birlikte işaret edilmiştir.
53. Bakınız: Tc, 99.
54. "Qanın (mefulü maa halinde sıfat) bolmayın". Kısılığı dolayısıyla pek mühim olan bu ibareyi Danimarkça aslında şöyle anlamıştım: ben Türk milletinin Hanını görmek için olsun (yaşayamıyacak mıyım?) Fakat sonradan yukardaki tarzı daha muhtemel buldum.
55. "Qlütmiş (?) okuyunuz.
56. Bakınız: Tc, 34 ve müteakıp.
57. "Bod qalması" Bakınız: Tc, 90.
58. "İda taşda qalmışı qubranıp yeti yüz bolı", Tc, 9092 ve bilhassa s 183 de "İda taşda" tabirini Çince lisanî örfüyle izah eden İ inci mülâhazaya bakınız.
59. "Qağanmu qısayın tedim" okuyunuz. Bakınız: Tc, 4849 not.
60. Tonyuquq bu darbimesel tarzındaki ifadesi ile galiba şunu demek istiyor: O (semiz boğa mıdır) yani kağan olmağa yarar bir adam mıdır değil midir, buna hükmetmek için yakında bulunmalıyım. 2 inci satırda "qağan" ile "qan" tabirlerinin tebedülüne dikkat. (Keza S. 129).
61. Bakınız: Tc, aynı yerde.
62. "Biz andeg (!) ertimiz" okuyunuz, bakınız: Tc, 9596 not.
63. "Erikli" okuyunuz, bakınız: Tc 6465, not.
64. "Yuiqa erikli (!)" okunmalıdır. Bakınız Tc, 65 not.
65. "Yinçge arikliğ" bakınız, keza oraya.
66. "Ğuluq, gülük (meselâ "toplağuluq, üzgülük")" intihaları için bakınız: Tc, 65, not.
67. "Eşidü berti" için bakınız: Tc, 37 not.
68. "Kököng(ü)g yoğuru" okunmalıdır (ayrı kelimeler yukarıda S. 157, 2 nci notla zikredilen II SE satırında bulunmaktadır) Bakınız: Tc, 80 müteakıp.
69. Radloff S de yanlış olarak 17 inci satırdan sonra daha bir satır olduğunu kabûl etmiş ve onun için E nin ilk satırından itibaren 19 ilah... diye saymıştı; buna karşı bakınız: Tc, 8, not, 3.
70. "On oq qağani yağımız erti 20 art[uq(i) Qırqız] küç[lig qağan yağımız] boldı". Bakınız: Tc, 8 müteakıp.
71. Bakınız: Tc, 88 not.
72. "Burada ve aşağıda 48 inci satıra kadar hikâye edilen vukuat için bakınız I E 3440 [yukarıda S. 152] Tc, 93 müteakıp. (Tonyuquq kitabesindeki takvimi hususata dair ufak mütalaalar.)
73. "At üze bintüre qarığ sükdım" yuqaru al yete yadağın içaç tutunu ağırtım" bakınız: Tc, 7578.
74. "Öngreki er 26 yuğurça (? yoğurçı?) tegürüp ibar? aşımız". Bakınız: Tc, 82 müteakıp.
75. "Yangılıp" bakınız: Tc, 72, not 3.
76. "Yelü kör temiş", bakınız: Tc, 72, 87.
77. "Anı su [b(u)ğ b ara? lım]". Bakınız: Tc, 87.
78. "Sanağalı" bakınız: Tc, 87.
79. "İqa", bakınız: Tc, 89 müteakıp.

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRKÇE KİTÂBELER

80. "Uqa" (manaya nazaran "uda" I E 35. bakınız: S. 152) keza aynı yerde.
81. "Türgiş qağanda körüg kelti, sabi andeg: öngden qağanğaru sü yorılım temiş", bakınız: Tc. 95, not.
82. Bakınız: Tc, 9 müteakıp.
83. "Ben ebgerü tüşeyin" bakınız: Tc, 96, not 2.
84. "Sü başı İnel" (yahut inil?) "qağan Taduş şad barsun", okunmalıdır. İnel kağan Çinlilerin "İniehkohan" larıdır. Bakınız: Tc, 9698.
85. "Onoq süsi" okunmalıdır. Bakınız: Tc, 10.
86. "Bsa berti erinç", için bakınız: Tc, 3738 ve mülâhazat.
87. "Örtçe qızıp" ("otça borça(?)")ya mukabil I E 37= II E 27 yukarıda S. 152). Bakınız: Tc, 94.
88. "İtımız", okunmalıdır, bakınız: Tc, 12.
89. "Oncq" bakınız: keza aynı yerde.
90. Keligme beglerin budunin etip yığıp az (ç?) a budun tezmiş erti, Onoq süsin sületdim". Bakınız: Tc, 1214.
91. i31 inci satıra bakınız, yukarda S. 67, 4 üncü not.
92. Okuyunuz: "Sarığ altun örüng kümüş qız qud(u)z egritebi (bu ne demek?) ağı bungsuz gelürti"; bakınız: Tc, 6769.
93. Bakınız: Tc, 93.
94. Bakınız: Tc, 27
95. Okuyunuz: "Anda aiğuçı 50 yeme benök ertim. yağıçısı y(eme ben) ertim.
96. Galiba [kısmen Ramstedin "Şimali Moğolistan'da iki Uygurca Runik kitabe" unvanlı mekalesine nazaran Journ. Soc. Fiougr 30 (191318), 50], "qızıl qanım tüketi, qara terim yügürti, işig küçük bertimök", okunmalıdır. Bakınız: Tc, 68, not.
97. Ramstedt, aynı yerde nazaran 51 "uzun yelmeg" okunmalıdır.
98. "Yarıqlığ", okuyunuz: Tc, 30.
99. Okuyunuz: "Neng yerdeki qağanlığ budunqa 57 bunt(ü)gi bar erser" bakınız: Tc, 58 müteakıp.
100. Bakınız: "Bod" (dördüncü satırda olduğu gibi) Tc, 90.
101. ...Yorıduqi için Müellifin (Danimarka ilimler akademisi tarih ve filoloji kısmı bülteni 1917. 1)'deki makalesine bakınız: NagySezentMikloş'taki altın define üzerinde bir kitabe.